

Kocaeli **ilahiyat** Dergisi

ISSN: 2564-677X

Kocaeli Theology Journal

YAHUDİ DİNİ LİTERATÜRÜNDE İSMAİL İLE İLGİLİ RİVAYETLERİN ANALİZİ

ANALYSIS OF NARRATIVES ABOUT ISHMAEL IN JEWISH RELIGIOUS LITERATURE

Ömer Faruk ARAZ

Dr. Öğr. Üy., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri, İstanbul/Türkiye
omer.araz@marmara.edu.tr, [orcid.org/ 0000-0002-7425-4164](https://orcid.org/0000-0002-7425-4164)

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 15 Nisan 2022 / 15 April 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 9 Mayıs 2022 / 9 May 2022

Yayın Tarihi / Published: 25 Haziran 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran 2022 / June 2022

Cilt: 6, Sayı: 1 Volume: 6, Issue: 1, Sayfa / Pages: 119-150

Cite as / Atıf: Araz, Ömer Faruk. "Yahudi Dini Literatüründe İsmail İle İlgili Rivayetlerin Analizi [Analysis of Narratives About Ishmael in Jewish Religious Literature]". Kocaeli İlahiyat Dergisi-Kocaeli Theology Journal, 6/1 (Haziran/June 2022), 119-150.

İntihal: Bu makale, intihal tarama programlarıyla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned with plagiarism screening programs and plagiarism has not been detected.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği yazar(lar) tarafından beyan olunur.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

OPEN ACCESS

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kider>

Öz

Birbirlerine yakın coğrafyalarda ve kültür havzalarında ortaya çıkarak varlıklarını sürdüren Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam teoloji, tarih, ritüel ve kültürel olarak pek çok ortak unsura sahiptir. Bunların başında inanç ve soy olarak her üç din için önemli bir kişi olan İbrahim peygamber gelmektedir. Özellikle Yahudilerin ve Arapların hem soy hem de inanç olarak ortak ata gördükleri İbrahim peygamberin iki oğlu İsmail ve İshak'ın bu bağlamda önemi büyüktür. Bu durum iki dinin kutsal metinlerinde isimlerin hayatlarına dair çeşitli rivayetlerden de anlaşılabilir. Yahudiler İshak'ı İbrahim peygamberin soyunun ve inancının yegâne temsilcisi olarak gördüğünden, bu iddiayı desteklemek için *Tevrat*'ta İsmail ile ilgili bilgileri büyük ölçüde ona yönelik olumsuz bir yaklaşımla yorumlamaya çalışmışlardır. Yahudi literatüründe genel eğilim bu şekilde olsa bile kaynaklarda farklı bazı yorumların da olduğu görülmektedir. Ayrıca Yahudi geleneğinde İsmail'in soyunun, ya da İsmailoğulları ifadesinin zamanla anlam genişlemesine uğrayarak özellikle İslam sonrası kaynaklarda Müslümanları, daha geniş kullanımda ise Yahudilerin karşısında olan tüm grupları ifade edecek bir anlamda kullanıldığı görülmektedir. Bu çalışmada *Bereşit Rabba*, *Şemot Rabba*, *Babil ve Kudüs Talmudları*, *Pirke de-Rabbi Eliezer*, *Midraş Tanhuma*, *Raşi Tefsiri*, *İbn Ezra Tefsiri*, *Targum*, *Nahmanides Tefsiri* ve *Sefer ha-Yaşar* gibi Yahudi dini literatürünün temel eserlerinde İsmail hakkındaki rivayetler alternatif yorumlara da işaret edilerek değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu literatürün birbiriyle ilişkisi incelenmiş, eserlerin ortak kaynaklarına ya da rivayetlerin ilk kullanıldığı eserlere işaret edilerek bir tür rivayet tenkidi denemesinde bulunulmuştur. Bunlara ilaveten İslam sonrası dönemde yazılan ya da son edisyonu yapılan *Pirke de-Rabbi Eliezer*, *Raşi*, *İbn Ezra*, *Nahmanides Tefsirleri* ve *Sefer ha-Yaşar*'da İsmail ile ilgili rivayetlerde bir farklılık görülüp görülmediği incelenmiş, İslam'ın bu literatür üzerinde etkisinden bahsetmenin imkânı araştırılmıştır. Çalışmada dokümantasyon yöntemi kullanılmak suretiyle Yahudi kaynaklarındaki İsmail ile ilgili rivayet ve bilgilere ulaşılmış, bunlar deskriptif yöntemle bir araya getirilmiş, mukayese yöntemi ile eserler ve rivayetler üzerine sorular sorularak değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Yahudilik, İsmail, İsmailoğulları, Kurban, Sünnet

Abstract

Judaism, Christianity and İslam, which emerged in the nearby geographies and cultural basins, have many common elements in theology, history, ritual and culture. At the beginning of these is prophet Abraham, who is an important person for three religions in terms of faith and lineage. In this context, the two sons of prophet Abraham, Ishmael and Isaac, who are seen as a common ancestor in terms of lineage and belief by Arabs and Jews are great importance. This situation can be understood from the various narratives about the lives of these names in the sacred texts of the two religions. Since the Jews saw Isaac as the sole representative of Abraham's lineage and belief, they tried to interpret the narratives about Ishmael's life in the Torah in a mostly negative way to support their claim. Even though this paradigm dominates the Jewish literature, it is seen that there are

also some comments that oppose this approach in the sources. In addition, it is seen that the expression of Ishmaelites in the Jewish tradition has been subject to an expansion of meaning over time, and it is used to express Muslims especially in post-Islamic sources. Additionally it is seen the expression of Ishmaelites have been used, in broader usage, for all groups that are against the Jews. In this study, it has been tried to be evaluated the narratives about Ishmael, by pointing to alternative interpretations, in the main works of Jewish religious literature, such as *Bereshit Rabbah*, *Shemot Rabbah*, *the Talmuds*, *Pirke de-Rabbi Eliezer*, *Midrash Tanhuma*, *Commentary of Rashi on the Torah*, *Ibn Ezra's Commentary on the Pentateuch*, *Targum*, *Ramban's Commentary on the Torah* and *Sefer ha-Yashar*. A kind of narrative criticism has been attempted by pointing out the connection this literature with each other, the common sources of those who included the same narrations, or the works in which the narrations were first used. In addition to these, it has been examined whether a paradigm shift has been observed in the narrations about Ishmael in *Pirke de-Rabbi Eliezer*, *Commentary of Rashi on the Torah*, *Ibn Ezra's Commentary on the Pentateuch*, *Ramban's Commentary on the Torah* and *Sefer ha-Yashar*, which are written or last edition in the post-Islamic period, and the possibility of talking about the influence of Islam on these literature has been investigated. In this study, various narratives and interpretations in Jewish sources about Ishmael were reached by using the documentation method, and these were written down with the descriptive method, and evaluations were made by asking questions on the works and narratives with the comparative method.

Keywords: History of Religions, Judaism, Ishmael, Ishmaelites, Akedah, Circumcision

Giriş

Yahudi dini literatüründe ideal kardeş olarak daima Musa-Harun ön plana çıkarılırken onlara kadar *Tevrat*'ta yer alan kardeş anlatılarında hep düşmanlık, ötekileştirme ve kötü ilişkilerin hâkim olduğu vurgulanır. Kain ve Habil ile başlayarak, Nuh'un oğullarından Ham'ın kardeşleri Sam ve Yafes ile kötü ilişkisi, İsmail-İshak ilişkisi, Esav-Yakup ilişkisi, Yakup'un oğulları arasında Yusuf'un diğer kardeşleriyle ilişkisi hep olumsuz örnekler olarak takdim edilir. Bu bağlamda İsmail-İshak ilişkisinde İsmail'in kötü bir kardeş olduğu ifade edilerek onun hayatı ve davranışları olumsuz bir bakışla izah edilir.¹ *Tevrat*'taki İbrahim peygamberin soyunu devam ettirecek biricik oğlunun İshak olduğu vurgusuna bağlı olarak İsmail'in hayatının belli merhaleleri hep bu bakışa uygun şekilde yorumlanır. İsmail'in doğumu, annesi ile evden kovulmaları, çölde susuzluk sebebiyle ölüm tehlikesi yaşamaları, çölde bir hayat kurması ve bu süreçte babası ile ilişkileri, İshak'ın kurban edilmesi hadisesinde İsmail'in konumu/durumu, İsmail'in Esav ile ilişkisi, İbrahim peygamberin ölümünde İsmail'in yaptıkları ve nihayetinde İsmail'in ölümü Yahudi kaynaklarında başlıca ele alınan hususlardır. Bunlara ilaveten kaynaklarda İsmail'in soyunun İsrailoğullarıyla ilişkisi, bu soyun gelecekteki akıbeti ve bunun İsrailoğullarının kaderindeki yeri ile ilgili çeşitli yorumlar da yer almaktadır.

1. Yahudi Literatüründe İsmail'le İlgili Rivayetler

1.1. İsmail'in Adı ve Doğumu

İsmail ile ilgili rivayetler onun doğumu öncesinde annesi Hacer'e Tanrı tarafından müjdelenmesiyle ilgili *Yaratılış Kitabı* on altıncı babdaki ifadelerle yapılan yorumlarla başlamaktadır. *Bereşit Rabba*'da Tanrının doğmadan önce ismini bildirdiği dört kişiden birisinin (hatta kronolojik olarak birincisi) İsmail olduğu yer alır.² *Pirke de-Rabbi Eliezer* doğmadan önce adı konanlara Musa ve Mesih'i de ekleyerek bunları altı kişiye çıkarır. Ancak "Tanrı işitti" anlamına gelen İsmail'in adının, annesinin yakarışlarını Tanrının işitmesini ifade ettiği biçimindeki geleneksel yorumdan farklı olarak, İsmail'in çocukla-

1 H. Friedmann - Maurice Simon (ed.), *Midrash Rabbah: Exodus*, çev. Rabbi Dr. S. M. Lehrman (London: The Soncino Press, 1939), 3/5:1; Ayrıca bk. R. Yaakov Y. H. Pupko (ed.), *Midrash Tanhuma*, çev. R. Avrohom Davis (New York: Eastern Book Press Inc., 2004), Şemot 24.

2 Bu isimler İsmail, İshak, Süleyman ve Yoşiyadır. Bilgi için bk. H. Friedmann - Maurice Simon (ed.), *Midrash Rabbah: Genesis I*, çev. Rabbi Dr. H. Friedmann (London: The Soncino Press, 1939), 1/45.

rının gelecekte kutsal topraklarda yapacakları zulümlere maruz kalacak insanların feryatlarını Tanrının iştirahinde anlamında olduğu şeklindeki bir yorumu yer verir.³ Bu konuda farklı bir rivayet de Raşi tarafından zikredilmiştir. Buna göre Hacer'e melek tarafından çocuğunun adını İsmail koyacağı söylendiğinde İbrahim peygamberin bunu duymadığı, ancak ilahi bir yönlendirmeyle oğlunun adını yine de İsmail koyduğu ifade edilir.⁴

İsmail'in adı ile ilgili Yahudi kaynaklarında yer alan bir başka rivayette bazı insanların adlarının iyi, amellerinin kötü olduğu ve İsmail ile Esav'ın bunun örneği olduğu belirtilmektedir. Çünkü İsmail'in anlamı "Tanrı iştirah ya da Tanrıya kulak verir/itaat eder" iken bunu yapmadığı, Esav'ın anlamının da "Tanrının iradesini yerine getirir" iken bunun tam tersi davrandığı söylenmiştir.⁵

Sefer ha-Yaşar'da Hacer'in hamileliği sonrasında kendisini üstün göyerek Sare'yi dinlemediği ve İbrahim peygamberin de bu tutumu sebebiyle Hacer'i uyardığından Sare'nin Tanrının aralarında hüküm vermesini istediği ifade edilir.⁶ Nahmanides'te ise konuya çok daha farklı bir yaklaşım göze çarpar. Hacer'in hamile kalmasıyla birlikte Sare'nin sürekli olarak onunla uğraştığı, kendi çocuğu olmamasının kederi ile Hacer'e zulmetmesi, İbrahim peygamberin de Sare'nin bu zulmüne engel olmaması sebebiyle günah işlediği, Tanrının Hacer'in üzüntüsünü işittiği, İbrahim peygamber ve Sare'nin günahları sebebiyle onların zürriyetine musallat olarak onların başlarına bela olması için Hacer'e yaban eşeği gibi⁷ bir erkek evlat bahsettiği yorumları yer almaktadır.⁸

3 R. Eliezer b. Hyrkanos, *Pirke de-Rabbi Eliezer*, çev. Gerald Friedlander (New York: Hermon Press, 1970), 231.

4 Rashi, *Commentary on the Torah (Bereishis/Genesis)*, ed. R. Meir Zlotowitz - R. Nosson Scherman (New York: Mesorah Pub. Ltd., 1995), 1/16:15.

5 Rivayetin devamında isimleri kötü olsa da amelleri iyi olanların örneği olarak Bakbuk, Hakupha ve Harhur oğulları gibi adları olan sürgün halkı olduğu; hem isimleri hem de amelleri kötü olanların örneğinin vaat edilmiş topraklara gönderilen casuslar olduğu; hem adları hem de amelleri güzel olanların örneğinin de İsrailoğulları kabilelerinin ataları olduğu ifade edilir. H. Friedmann - Maurice Simon (ed.), *Midrash Rabbah: Genesis II*, çev. Rabbi Dr. H. Friedmann (London: The Soncino Press, 1939), 2/71:3.

6 Joseph B. Lumpkin, "Jasher", *The Encyclopedia of Lost and Rejected Scriptures: The Pseudepigrapha and Apocrypha* (Alabama: Fifth Estate Publishers, 2010), 256.

7 *Kitab-ı Mukaddes* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1997), Yaratılış 16:12 (Oğlun yaban eşeğine benzer bir adam olacak...).

8 Nahmanides, *Commentary on Torah: Devarim/Deuteronomy*, çev. Charles B. Chavel (New York: Shilo Publishing House, 1976), 6/16:6.

Raşi, İsmail'in annesine müjdelendiği sırada karakteriyle ilgili kullanılan ifadelerin⁹ yorumunda İsmail'in iki özelliğinin öne çıktığını söyler. Birincisi çölde yaşamayı seveceği, okçulukta son derece maharetli olacağı ve bu sayede eşkıyalık ile yol kesiciliği yapacağı, ikinci özellik olarak da herkesin ondan nefret edeceğini ifade eder.¹⁰ *Tevrat*'ın aynı cümlelerinin yorumunda İbn Ezra "onun herkese karşı olacağı" ifadesinden İsmail'in önceleri çevresindekilere karşı hükümler kuracağını, devamında gelen "herkesin elinin ona karşı olacağı" ifadelerinden de daha sonra diğer insanların İsmail'in soyu üzerinde hakimiyet sağlayacağını söyler.¹¹ Nahmanides ise buradaki "elinin herkese karşı olacağı" ifadelerini İsmail'in yol keserek insanlara saldıran birisi olacağı, "insanların elinin ona karşı olacağı" ifadelerinden de insanların onun bu saldırılarına mukabelede bulunacağı ve ondan nefret edileceği, onun insanlara zarar vereceği gibi insanların da ona zarar vereceğinin anlaşıldığını ileri sürer.¹²

Bu babdaki rivayetleri bütün olarak değerlendirdiğimizde İsmail'in doğumu öncesi ailesine müjdelendiği görülmekte, isminin Tanrı tarafından konulan nadir insanlardan birisi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Nahmanides'in İsmail'i ilahi bir ceza olarak takdim eden yorumu ile İbn Ezra'nın kendi dönemindeki Müslümanların siyasi durumunu dikkate alan olumsuz şekilde betimleyici yorumu dikkat çekmektedir.

1.2. İsmail'in Annesi ile Evden Kovulmaları

Yahudi kaynaklarının açıklamak için epey çaba sarf ettiği konulardan birisi, Sare'nin isteğiyle İsmail ve annesi Hacer'in İbrahim peygamber tarafından evden kovulmasıdır. *Tevrat*'a göre İshak'ın süttten kesildiği gün verilen ziyafette Sare, İsmail'in oğlu İshak ile alay ettiğini¹³ görerek İbrahim peygamberden onun annesiyle birlikte evden uzaklaştırılmasını, aynı zamanda mirastan da

9 *Kitab-ı Mukaddes*, Yaratılış 16:12 (...O herkese, herkes ona karşı çıkacak. Kardeşlerinin hepsiyle çekişme içinde yaşayacak...).

10 Rashi, *Commentary on the Torah (Bereishis/Genesis)*, 1/16:12.

11 Abraham Ibn Ezra, *Ibn Ezra's Commentary on Pentateuch (Genesis)*, çev. H. Norman Strickman - Arthur M. Silver (New York: Menorah Pub. Com., 1988), 16:12.

12 Nahmanides, *Commentary on Torah: Devarim/Deuteronomy*, 6/16:12.

13 *Tevrat*'ta burada "oyun oynamak" anlamına gelen "metsahek/קַחֲצַחֵק" kelimesi kullanılmıştır. *Kitab-ı Mukaddes*, Yaratılış 21:9.

mahrum edilmesini ister. Burada Sare'nin gördüğü şeyin tam olarak ne olduğunu açıklamak için çok çeşitli yorumlar yapılmıştır. *Bereşit Rabba*'da farklı rabbânî din adamlarının bu konuda serdettiği görüşler aktarılır. Buna göre Rabbi Akiva, Sare'nin İsmail'in ahlaksızlığını gördüğünü ve evli, bekar tüm kadınlara sarkıntılık yapıp onları baştan çıkarmaya çalıştığına şahit olduğunu söyler. Rabbi Yişmael ise Sare'nin, İsmail'in sunak inşa edip çekirgeleri yakalayarak onları putlara kurban ettiğine tanık olduğunu söyler. Rabbi Eliezer Sare'nin İsmail'in kan dökücü olduğunu gördüğünü söylerken Rabbi Azarya ise İsmail'in oyunu bahane ederek ok ve yay alıp İshak'a doğru attığına Sare'nin tanık olduğunu aktarır. Ayrıca İsmail'in, İshak'ın bütün iyi hasletlerini gördükten sonra ona kendisinin ilk doğan çocuk olduğunu ve mirastan iki payı kendisinin alacağını alaycı bir şekilde söylediğini ve bu nedenle Sare'nin, onun evden kovulmasını istediği rivayet edilir.¹⁴ *Bereşit Rabba*'da zikredilen bu alternatif yorumların biri, birkaçı ya da tamamı diğer kaynaklarda da yer alır. Örneğin Raşi, *Bereşit Rabba*'da yer alan yorumların tamamını sıralar.¹⁵ *Tanhuma*'da ise İsmail'in 15 yaşına geldiğinde oyun oynamak ve tapınmak için eve put getirdiği, ayrıca yoldan geçenleri öldürmek ve soymak için yol kesicilik yaptığı şeklindeki rivayetler yer alır.¹⁶ *Şemot Rabba*'da -*Bereşit Rabba* ve *Tanhuma*'ya benzer şekilde- İsmail'in putlarla oynayıp onlara tapınmasına Sare'nin kızdığı ve bundan dolayı onu evden kovdurduğu ifade edilirken, ayrıca İsmail'in babasının önünde bu kötü davranışlarda bulunduğu ama İbrahim peygamberin buna ses çıkarmadığı, böylece onun terbiyesinde İbrahim peygamberin ihmalinin olduğu ve bunun da Hacer ve İsmail'in evden kovulmasına neden olduğu şeklinde ilave yorumlar da yer alır.¹⁷ *Targum*'da benzer şekilde İsmail'in putlara ibadet etmesinin İbrahim peygamberi kızdırdığı belirtilir.¹⁸ İbn Ezra kendisinden önceki geleneksel yorumlardan ayrılarak ifadeyi literal olarak anlamak gerektiğini söyler ve İsmail'in yetişkin bir çocuk olarak oyunlar oynarken İshak'ın daha küçük bir çocuk olduğundan henüz İsmail gibi oynayamaması sebebiyle

14 H. Friedmann - Maurice Simon (ed.), *Genesis Rabbah*, 1939, 1/53:11.

15 Raşi'nin yorumlarında Bereşit Rabba ve Talmudlarda yer alan rivayetlerin sıklıkla kullanıldığı görülür. Burada yer alan rivayet de bu hususa örnektir. Raşi, *Commentary on the Torah (Bereishis/Genesis)*, 1/21:9.

16 R. Yaakov Y. H. Pupko (ed.), *Midrash Tanhuma*, Şemot 1:2-4.

17 H. Friedmann - Maurice Simon (ed.), *Exodus Rabbah*, 3/1:1.

18 *Targum Pseudo-Jonathan: Genesis*, çev. Michael Maher (Minnesota: The Liturgical Press, 1992), 21:11.

Sare'nin kıskançlık gösterdiğini ifade eder.¹⁹ Nahmanides yukarıda yer alan bütün rivayetleri sıraladıktan sonra Rabbi Şimon'un bir itirazını dile getirir. Rabbi Şimon, İbrahim gibi ulu ata ve kutsal bir şahsiyetin evinde cinsel ah-laksızlık, putperestlik ya da cinayet gibi şeylerin yakışık almayacağını, burada bahsedilen "metsahek"²⁰ ifadesini miras tartışması olarak anlamak gerektiğini, İshak sebebiyle herkesin sevinç içinde olduğu bir sırada İsmail'in diğer insanlara "Aptallar! Ben ilk doğanım ve mirastan iki pay alacağım" dediği ve Sare'nin bundan dolayı şikayetçi olduğunu ileri sürer. Rabbi Şimon ayrıca, Raşi başta olmak üzere diğer kaynaklarda yer alan İsmail'in İshak'la miras tartışması yüzünden kavga ettikleri ve bunun üzerine evden kovulma hadisesinin yaşandığı yorumlarının da makul olmadığını, çünkü bu sırada, yani evden kovulma gerçekleştiğinde İshak'ın 3-4 yaşlarında küçük bir çocuk, İsmail'in ise 17 yaşında olduğundan aralarında bir kavganın mümkün olamayacağını, bu konuda bir kavga yaşandıysa bunun çok daha sonra olması gerektiğini ifade eder. Bu noktada İbn Ezra'nın "metsahek" kelimesinin literal anlaşılması gerektiği önerisine de atıfta bulunduktan sonra Nahmanides, mevzu bahis *Tevrat* cümlesinin en doğru yorumunun şöyle olduğunu ileri sürer: Olay İshak'ın sütten kesildiği gün gerçekleşmiş ve Sare İsmail'in İshak ile alay ettiğini görmüş ve onların kovulmasını istemiştir. Normalde efendisi ile alay eden köle ölümü hak etse de Sare sadece İsmail'in evden kovulmasını isteyerek ona merhamet göstermiştir. Ayrıca Sare'nin, İsmail'in annesi Hacer'in de onunla birlikte kovulmasını istemesi İsmail'in hayati bir tehlike yaşamamasını istediği içindir.²¹

Bu rivayetlerde birkaç hususa değinmek gerekmektedir. Öncelikle Yahudi literatüründeki genel tavırda, İsmail'in evden kovulmayı hak edecek bazı kötü fiillerin faili olarak sunulduğu görülür. Ancak Yahudilerin İbrahim peygamberi ataları olarak kabul etmelerinden dolayı onun evinde İsmail'in bu fiilleri işleyemeyeceğini belirten yorumcular da bulunmaktadır. Fakat *Şemot Rabba*'da olduğu gibi İbrahim peygamberin, İsmail'in putlarla oynamasına ses çıkarmadığını ifade eden çeşitli yorumlar da görülmektedir. Ayrıca bu olay-

19 İbn Ezra, *Ibn Ezra's Commentary on Pentateuch (Genesis)*, 21:9.

20 Evden kovulma hadisesinde Sare'nin İsmail'i gördüğü hâli ifade eden İbrance kelimedir. Bk. *Kitab-ı Mukaddes*, Yaratılış 21:9.

21 Nahmanides, *Commentary on Torah: Devarim/Deuteronomy*, 6/21:9.

da Sare'nin kusurlu gösterilmemesine de dikkat edilmektedir. Bu doğrultuda *Tanhuma*, Tanrının bütün kötülerin gelecekle ilgili kötülük planlarını bildiğinden Sare'nin İbrahim peygamberden Hacer ve İsmail'i evden göndermesini istediğinde Tanrının bu isteği derhal onayladığını ifade eder.²² Bunun yanı sıra *Tanhuma*, gelecekte haber verme, kehanette bulunma konusunda İbrahim peygamberin Sare'ye göre daha geri planda olduğunu da ileri sürer.²³ Bütün bu yorumlar arasında İbn Ezra'nın metni literal anlamayı önererek İsmail'i suçlamadan Sare'nin kıskançlık gösterdiğini söylemek suretiyle geleneksel yorumlardan ayrılması son derece dikkat çekmektedir.

İsmail'in annesi Hacer ile birlikte evden nasıl, hangi şartlarda kovulduğu da Yahudi kaynaklarında ele alınmaktadır. Bu noktada İbrahim peygamberin cömertliği ile meşhur olmasına rağmen oğlu ve oğlunun annesini sadece bir testi su ve bir miktar ekmekle evden gönderdiği ifadeleri izah edilmeye çalışılmıştır. *Bereşit Rabba*'da su testisi taşımanın o devirde kölelerin karakteristik özelliği olduğu ve İbrahim peygamberin bunu yaparak çevredeki tüm insanlara onların köleliğini ilan ettiği ve gelecekte hür oğul olarak miras hakkı iddiasında bulunmasının önüne geçmeyi amaçladığı ifade edilmektedir.²⁴ *Targum*'da da bu açıklama tekrarlanmaktadır.²⁵ *Tanhuma*, *Şemot Rabba* ve Raşi, Hacer ve İsmail'in altın, gümüş ile değil de sadece ekmek ve su verilerek eli boş şekilde evden gönderilmesini, özellikle puta tapma gibi sapkınlıkları sebebiyle İbrahim peygamberin onlardan nefret etmeye başlamasından dolayı gerçekleştiğini söyler.²⁶ İbn Ezra ise pek çok insanın İbrahim peygamberin ailesinden birilerini evinden eli boş şekilde göndermesine şaşırduklarını, kendisinin ise buna şaşırmadığını, çünkü İbrahim peygamberin Tanrının buyruğuna göre hareket ettiğini belirtir. Eğer İbrahim peygamber Sare'nin isteklerine aykırı davranıp Hacer ve İsmail'e mal mülk verseydi Tanrının emrini çiğnemiş olurdu diye yorumunu sürdürür. *Tevrat*'ta Sare'yi dinlemesi söylendiğinden²⁷ ancak

22 R. Yaakov Y. H. Pupko (ed.), *Midrash Tanhuma*, Vayetzei 5:1.

23 R. Yaakov Y. H. Pupko (ed.), *Midrash Tanhuma*, Şemot 1:3.

24 H. Friedmann - Maurice Simon (ed.), *Genesis Rabbah*, 1939, 1/53:13.

25 *Targum Pseudo-Jonathan: Genesis*, 21:14.

26 R. Yaakov Y. H. Pupko (ed.), *Midrash Tanhuma*, Şemot 1:3; Rashi, *Commentary on the Torah (Bereşit/Genesis)*, 1/21:14; H. Friedmann - Maurice Simon (ed.), *Exodus Rabbah*, 3/1:1.

27 *Kitab-ı Mukaddes*, Yarattılış 21:12.

Sare'nin ölümü sonrasında bu emirden kurtulup özgürce hareket etme fırsatı yakaladığını ve İsmail ile çocuklarına çeşitli hediyeler verdiğini de belirtir.²⁸ Nahmanides ise İsmail ve Hacer'i kovmanın İbrahim peygambere zor geldiğini ve onun bu sebeple kederlendirdiğini belirtir. İbrahim peygamberi zorlayan şeyin oğlunun evden uzaklaştırılması olduğu, sadece cariyesini kovması söylene bunu derhal yerine getireceğini ifade eder. Tanrının İbrahim peygamberi teskin etmek için İsmail'i kutsayacağını ve onu büyük bir ümmet yapacağını buyurmasından sonra İbrahim peygamberin bu emri yerine getirebildiğini söyler.²⁹ Ancak Nahmanides'in bu yorumunu Yahudi literatüründe neredeyse ittifakla İbrahim peygamberin Sare'nin ölümünden sonra evlendiği Ketura isimli kadının³⁰ Hacer olduğu yorumları ile birlikte değerlendirmek güç olacaktır.³¹

İsmail ve annesi Hacer'in evden gönderilişi ile ilgili *Pirke de-Rabbi Eliezer*'de yer alan bir rivayet dikkat çekicidir. Daha eski tarihli kaynaklarda karşılaşmadığımız³² bu rivayete göre Sare İbrahim peygamberden bir boşanma belgesi yazmasını, ardından Hacer ve oğlu İsmail'i maddi ve manevi mirastan mahrum bırakarak onları hem bu dünyada hem de öbür dünyada kendilerinden uzaklaştırmasını talep eder.³³ Yahudilikte cariyeler ile nikahlı eşlerin bazı farklılıkları vardır. Hür kadın nikahlanırken nikahla ilgili tüm ayrıntılar başta olmak üzere kadının nikahla elde ettiği mohar (mehir), ailesinden çeyiz olarak getirdiği mallar ve boşanma bedeli "ketuba" denilen belgelere yazılarak kadına teslim edilir. Nikah için "huppa" adı verilen bir çardak kurulur, gelin ve damat bu çardağın altındayken yapılan dualar nikahın en önemli ânını oluşturur.

28 Ibn Ezra, *Ibn Ezra's Commentary on Pentateuch (Genesis)*, 21:14 Bu durumda madem İbrahim Sare'nin ölümü sonrası İsmail'e çeşitli hediyeler vermişse bunu doğru olduğunu düşündüğünden yapmıştır. Madem hediyeler vermesi doğrudu baştan niçin vermedi? Buradan anlaşılan, Sare'ya itaat etmesi diğer her şeyden daha önde tutulmaktadır.

29 Nahmanides, *Commentary on Torah: Devarim/Deuteronomy*, 6/21:11.

30 *Kitab-ı Mukaddes*, Yaratılış 25:1.

31 Bu konuda neredeyse tek aykırı yorum İbn Ezra tarafından yapılarak Ketura'nın Hacer olamayacağını, Yaratılış 25:1'de başka bir kadından söz edildiğini, çünkü Yaratılış 25:6'da "cariyeler" şeklinde çoğul bir ifade kullanıldığını söyler. Ibn Ezra, *Ibn Ezra's Commentary on Pentateuch (Genesis)*, 25:1.

32 Targum Pseudo-Jonathan'da İbrahim'in bir boşanma belgesi yazdığı ifadesi yer alır. Ancak bu eser *Pirke de-Rabbi Eliezer*'den sonraya tarihlendirilmektedir. İfade için bk. *Targum Pseudo-Jonathan: Genesis*, 21:14.

33 R. Eliezer b. Hyrkanos, *Pirke de-Rabbi Eliezer*, 215-216.

Ancak söz konusu cariyeler olduğunda bunlar uygulanmaz. Cariyelerin genellikle ketubaları olmaz,³⁴ cariyeler huppanın altına girmez, onlara özel törenler yapılmaz ve cariyelerin mali hakları olmaz. Bunun istisnası son derece nadir olarak, sosyal açıdan iyi durumda olan ailelerin kızlarının cariyeye olduğu durumlarda görülür. Ancak bunların da ketubaları ve burada yer alan mali hakları hür kadınların haklarıyla kıyas edilemez.³⁵ Bu sebeple yukarıda Sare'nin İbrahim peygamberden Hacer için bir boşanma belgesi yazılmasını istediği rivayetinden, Hacer'in tamamen köle veya toplumun en alt sınıfındaki ailerden birine mensup bir cariyeye olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda *Pirke de-Rabbi Eliezer*'de, rabbâni literatürün bazı eserlerinde Hacer'in Firavun'un kızı olduğuna dair iddialara da işaret edilmektedir.³⁶ Bu iddia abartılı olsa da Hacer'in statüsü ile ilgili bu yorumların Hacer ve Sare arasında yaşanan kıskançlık ve tartışmaları daha anlaşılır kıldığını da söylemek mümkündür.

İshak'ın sütten kesilmesi üzerine düzenlenen merasimde yaşananlar sonrası İsmail ve Hacer'in evden ayrıldığı dikkate alınarak *Bereşit Rabba* ve *Pirke de-Rabbi Eliezer*'de İsmail'in bu sırada en azından on yedi yaşında, İshak'ın ise dört yaşında olduğu ifade edilir. Ancak bu kaynaklarda İsmail'in evden ayrıldığındaki yaşının on yedi ile yirmi yedi yaşları arasında olduğu şeklinde çeşitli rivayetler de bulunmaktadır.³⁷ Bu rivayetler başka bir problemi ortaya çıkarmaktadır. O da evden kovulma sırasında İsmail'den çocuk (yeled) olarak bahsedilmesi ve annesinin yanına verilerek gönderildiğinin ifade edilmesidir.³⁸ İsmail'in evden gönderildiğinde yaşının en az on yedi olduğu şeklindeki rivayetlerden hareketle burada çocuk ifadesinin uygun olmadığı, daha ziyade genç

34 *Babil Talmudu* (Erişim 24 Şubat 2021), Sanhedrin 21a ; Cariyelerin ketubalarının olup olmadığı konusundaki farklı görüşler ile ketubaları olsa da bunların sınırlılıkları ile ilgili ayrıca bk. *Kudüs Talmudu* (Erişim 20 Ekim 2020), Ketubot 5:2.

35 Louis M. Epstein, "The Institution of Concubinage among the Jews", *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 6/ (1935 1934), 133-136; Yahudilikte cariyelikle ilgili bilgi için ayrıca bk. Menachem Elon vd., "Concubine", *Encyclopaedia Judaica* (Detroit: Macmillan Reference USA, 2007), 5/163-166.

36 R. Eliezer b. Hyrkanos, *Pirke de-Rabbi Eliezer*, 218 (1 Nolu dipnot); Rabbâni literatürde Hacer'in Firavun'un kızı olduğu ile ilgili örnek yorumlar için bk. H. Friedmann - Maurice Simon (ed.), *Genesis Rabbah*, 1939, 1/45:1.

37 H. Friedmann - Maurice Simon (ed.), *Genesis Rabbah*, 1939, 1/53:13; R. Eliezer b. Hyrkanos, *Pirke de-Rabbi Eliezer*, 217.

38 *Kitab-ı Mukaddes*, Yaratılış 21:14.

bir delikanlı ifadesinin yer alması gerekeceği Yahudi yorumcular tarafından da görülerek bu problemin çözümüne yönelik çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu yorumlarda genelde İsmail'in hastalığı ileri sürülerek probleme çözüm bulunmaya çalışılsa da bu sırada kullanılan bazı ifadeler oldukça dikkat çekmektedir. *Tevrat*'taki ifadelerin Sare'nin İsmail'e kötü bir bakışla ona nazar değdirerek İsmail'in hastalanmasına neden olduğundan İsmail'in yardıma muhtaç hale gelmesi sebebiyle kullanıldığı, hatta bu hastalığına bağlı olarak fazla su tükettiğinden sularının çabucak bittiği yorumları buna örnek olarak verilebilir.³⁹

Anne ve oğulun evden gönderilmesi rivayetlerinde dikkat çeken hususlardan birisi de İbrahim peygamberin onları götürüp bir başka yere yerleştirmesinin söz konusu olmadığı, anne ve oğulun bir miktar ekmek ve su ile gönderildiği ve gidecekleri yere kendi başlarına gitmelerinin istendiği, bir şekilde kapı dışarı edildiğidir.

1.3. İsmail'in Çöl Hayatı ve Ailesi

Yahudi dini literatürünün İsmail'in hayatında odaklandığı hususlardan birisi onun çölde susuz kalması suretiyle ölüm tehlikesi yaşaması, İsmail ve annesinin duaları ve sonrasında Tanrının onların dualarını kabul edişidir. *Bereşit Rabba*'da İsmail'in hasta olduğu vurgulanarak hastaların duasının makbul olması nedeniyle duasının Tanrı tarafından kabul edildiği ve Tanrının onlara su verilmesini emrettiği, meleklerin gelecekte İsmail'in soyunun İsrailoğullarının susuzluktan ölmesine neden olacağını gerekçe göstererek onlara su vermek istemedikleri, Tanrının İsmail ve annesinin gelecekteki yapacaklarına göre değil de mevcut durumlarına bakılarak onların hakkında hüküm verdiğini, o an itibarıyla meleklerin bahsettiği kötü fiili işlemediklerinden dolayı onlara su verilmesini hak ettiklerini söylediği anlatılmaktadır.⁴⁰ *Bâbil Talmudu*'nda Tanrının hükmünün geleceğe göre değil de mevcut duruma göre gerçekleştiği ifade edilirken bunun delili olarak İsmail'in soyunun gelecekte son derece kötü şeyler yapacak olmalarına rağmen Tanrı, İsmail'in dua ettiği sırada masum olduğundan hareketle duasını kabul ederek susuzluklarını giderdiği ifade edi-

39 H. Friedmann - Maurice Simon (ed.), *Genesis Rabbah*, 1939, 1/53:13.

40 H. Friedmann - Maurice Simon (ed.), *Genesis Rabbah*, 1939, 1/53:14.

lir.⁴¹ *Pirke de-Rabbi Eliezer*'de ise hikâye biraz daha farklı şekilde aktarılır. Buna göre evden çıkarılıp çöle girmeleriyle birlikte Hacer, babasının evindeki gibi putperestliğe döner. Aslında İbrahim peygamberin hürmetine mucizevi şekilde kaptaki su hiç bitmiyorken bu putperestlik sebebiyle su tükenir ve İsmail susuzluktan kıvranmaya başlar. Bu durumdan etkilenen İsmail kendisini bir çalının⁴² altına atarak annesinden farklı şekilde babası İbrahim peygamberin tanrısına yakarak ruhunu teslim almasını ve susuzluktan ölmek istemediğini söyler. Tanrı İsmail'in duasına icabet eder. Kâinatın yaratılışında ilk Şabat'ın arifesinde yaratılan şeylerden birisi olan kuyu onlar için orada açılır ve anne-oğul susuzluklarını giderirler. Sonrasında yola devam ederler ve Paran Çölünde yeni bir su kaynağı bulup oraya yerleşirler.⁴³ *Tanhuma*'da ise İsmail'i bir çalının altına yerleştirdikten sonra Hacer'in Tanrı'ya duası ve bunun akabinde yaşanan bir dizi hadise sonrası suyun verilmesi anlatılmaktadır. Buna göre Hacer Tanrı'nın daha önce kendisine soyunun bereketli kılınacağını ve çok artacağını söylediğini, şimdi ise oğlunun susuzluktan ölmek üzere olduğunu ve Tanrının bir hediye verip onu geri alan bir insan gibi davranmayacağına göre Tanrıdan kendisine verdiği sözü yerine getirmesini ister. Hikâyenin bundan sonrası *Bereşit Rabba*'da geçtiği şekliyle Tanrı ile melekler arasında bir diyalog ile devam eder ve sonunda Tanrı onun şu an kötü birisi olmadığını ve kendisinin mevcut duruma göre hüküm verdiğini söyleyerek melekleri ikna eder.⁴⁴ Raşi, *Bereşit Rabba* ve *Bâbil Talmudü*'ndaki anlatıyı aktardıktan sonra meleklerin itirazına konu olan gelecekte İsrailoğullarını susuz bırakma hususuna da değinir. Raşi'ye göre bu olay Nebukadnetzar'ın İsrailoğullarını sürgüne gönderirken yaşanmıştır. Onların esir olarak Babil'e sevk edilirken amcaları İsmail'in oğullarının buldukları yerden geçtikleri sırada, akraba olduklarından onların kendilerine su vereceklerini düşünürler. İsmailoğulları ise onlara önce tuzlu et ve balık

41 Bu noktada Talmud'da yer alan ilginç bir rivayete dikkat çekmektedir. Buna göre rüyasında İbrahim'in oğlu İsmail'i gören kimsenin, aynen İsmail'in duasının kabul olması gibi rüyayı görenin de rüyasının makbuliyetine bir işaret olduğu ifade edilir. Bilgi için bk. *BT*, Berakhot 56b.

42 Jübileler Kitabında bunun zeytin ağacı olduğu ifade edilir. Robert H. Charles (ed.), "The Book of Jubilees", *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament* (London: Clarendon Press, 1913), 2/17:10.

43 R. Eliezer b. Hyrkanos, *Pirke de-Rabbi Eliezer*, 217-218.

44 Solomon Buber (ed.), *Midrash Tanhuma (Buber Recension)*, çev. John T. Townsend (sefaria.org, 1989), Vayetzei 5:2; Ayrıca bk. R. Yaakov Y. H. Pupko (ed.), *Midrash Tanhuma*, Vayetzei 5.

yedirip akabinde havayla şişirilmiş tulumları uzatırlar. İsrailoğullarının tulumları ağızlarına götürdüklerinde su yerine hava gelince büyük şok yaşarlar, hatta bazıları bu sırada hayatlarını kaybederler.⁴⁵ Aslında Raşi'nin hikâyenin ikinci kısmıyla ilgili anlatımı ondan çok daha önce bazı ufak farklılıklarla *Kudüs Talmudu*'nda da anlatılmaktadır. O rivayetlerde Nebukadnetzar'dan kaçan 80 bin kişinin İsmaililere sığındıkları, bunların İbrahim peygamberin Ketura'dan olan oğullarının soyundan gelen Dedanyanlar oldukları ve onların savaştan ve kılıçtan kaçan bu insanların susuzluklarını gidermedikleri ifade edilmektedir.⁴⁶ Nahmanides de bu hadiseyi bazı değişikliklerle yorumlar. Hikâyedeki susuzluk, yakarış, meleklerin itirazı ve Tanrının mevcut duruma göre hüküm verdiği kısmı aktardıktan sonra doğru yorumun metnin basit anlamına müracaat etmek suretiyle elde edileceğini söyler. Buna göre ifadeleri, Tanrının İsmail'in duasını işitip duaya icabet ettiği şeklinde anlamak gerektiğini, bir çeşme ya da kuyuya gitmesine gerek kalmadan hemen oracıkta Tanrı tarafından Hacer'in susuzluğunun giderileceğinin ve İsmail'i büyük bir ümmet yapacağına ona bildirdiğini söyler.⁴⁷ Bütün bu yorumların yanı sıra İbn Ezra'da İsmail ve Hacer'in evden gönderilmesi ve sonrasında sularının tükenmesiyle ilgili farklı bir yorum bulunmaktadır. Buna göre olay yaşandığı sırada İbrahim peygamber Gerar'da yaşamaktadır. O, Hacer ile İsmail'e Ber-Şeva'ya ulaşmalarına yetecek kadar ekmek ve su vermiştir. Ancak Hacer yolu bilmediğinden çölde yolunu kaybetmiş ve suları tükenmiş, oğlu da susuzluktan hastalanmıştır.⁴⁸

Bu rivayetlerdeki birkaç noktayla ilgili çeşitli sorular sorulabilir. Öncelikle rivayetlerin büyük çoğunluğunda Tanrı geleceğe göre değil de mevcut duruma göre hüküm verdiğini ifade ederek meleklerin itirazını cevaplamaktadır. Bu durumda Yahudi literatüründe İsmail'in hayatıyla ilgili daha önce yapılan bazı yorumlar burada Tanrı tarafından söylendiği ifade edilen prensibe göre problemlili hale gelmektedir. Şöyle ki; İsmail'in evden kovulması hadisesinde putperestlik, cinayet ve ahlaksızlık gibi Yahudiliğin kesinlikle yasakladığı suçların ona

45 Rashi, *Commentary on the Torah (Bereishis/Genesis)*, 1/21:17.

46 *Kudüs Talmudu*, Taanit 4:5 (Burada Ketura'nın çocuklarının da İsmaililerden kabul edilmesi İsmaili kavramının zamanla İsrailoğullarının karşısında yer alanlarla ilgili şemsiye bir isim haline geldiği kanaatimizi desteklemektedir.).

47 Ramban, *Commentary on the Torah* (Brooklyn, New York: Judaica Press, 2010), 21:17.

48 İbn Ezra, *Ibn Ezra's Commentary on Pentateuch (Genesis)*, 21:14.

isnat edildiğini daha önce aktarmıştık. Ancak İsmail bu suçları işlemiş olsaydı meleklerin, gelecekte onun soyunun yapacağı hatalı davranışları ileri sürerek Tanrıya itiraz etmek yerine İsmail'in suçluluğunu açıkça ortaya koyan davranışlarından bahsetmeleri beklenirdi. Onların böyle bir itirazda bulduklarına dair kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almadığına göre bu durumda İsmail'in evden kovulması yorumunda İbn Ezra'nın yaptığı, pasukların⁴⁹ literal anlamına dayanan yorumun buradaki ifadelerle daha uyumlu olduğu görülmektedir. Bunlara ilaveten *Pirke de-Rabbi Eliezer*'de yer alan rivayetteki bazı hususlar üzerinde de düşünmek gerekmektedir. Öncelikle *Tevrat*'ta anlatılandan farklı olarak burada susuzlukları mucizevi şekilde giderildikten sonra bu su kaynağının yanında kalmayıp yollarına devam ederek yeni bir su kaynağı bulup orada konakladıkları ifade edilmektedir. Ayrıca Hacer'in derhal Mısır'daki putperest inancına dönmesi, İsmail'in ise babasının inancı üzere kalıp dua ederek susuzluktan kurtulmaları anlatısı bir yönüyle de İbrahim peygamberin inancının diğer inançlara olan üstünlüğünü ortaya koymaktadır. Zaten *Targum*'da Hacer'in önce babasının ilahları olan putlara yakarması, onların bir hayrını göremeyince putları fırlatıp atması⁵⁰ anlatısı da bu görüşümüzü doğrulamaktadır.

İsmail'in çöl hayatı ile ilgili ayrıca evlilikleri, babasının kendisini ziyaretleri ve babasının ölümü sonrası kardeşiyle birlikte babalarını defnetmeleri de Yahudi literatüründe ele alınmaktadır. İsmail'in annesiyle birlikte Paran Çölüne⁵¹ yerleştikten sonra evlendiği, bir süre sonra babasının onu ziyaret ettiği ve eşinin tavırlarından memnun olmadığından İsmail'e üstü kapalı bir mesaj gönderdiği, buna bağlı olarak İsmail'in ilk eşini boşayıp yeni bir eş aldı-

49 Pasuk: Tevrat cümlesi.

50 *Targum Pseudo-Jonathan: Genesis*, 21:15-16.

51 Yahudi geleneğinde Seir genellikle Esav oğullarını, Paran ise İsmail oğullarını temsil eder şekilde kullanılır. Örnek için bk. R. Yaakov Y. H. Pupko (ed.), *Midrash Tanbuma*, Vezos Haberachah 4; Her ne kadar Yahudi literatüründe İsmail ve soyu ile coğrafi olarak Paran özdeşleştirilse de Esav'ın kendisine eş almak için İsmail'i Paddan-Aram'da ziyaret ettiği ifade edilir. Yaşar Kitabında ayrıca İsmail'in Havila diyarına döndüğü ifadesi yer alır. Bk. Rashi, *Commentary on the Torah (Bereishis/Genesis)*, 1/28:7:1; Ayrıca bk. Lumpkin, "The Pseudepigrapha and Apocrypha (Jasher)", 25:20, 26:19. (Bu durum iki hususu gündeme getirir. Birincisi Paddan-Aram ve Havila'nın Paran Çölünde bir yerin adı olup olmadığı; İkincisi de İsmail'in çölde farklı yerlerde ikamet edip edemediğidir. Buna göre Paran Çölünün çeşitli ikamet yerlerini barındıran geniş bir alanı kapsadığı ve İsmail'in duruma göre farklı yerlerde bulunduğunu ifade edebiliriz.).

ğı ve babasının ikinci ziyaretinde yeni eşinin tavırlarından memnun olduğunu İsmail'e şifreli olarak iletmişti bu rivayetlerin iskeletini oluşturmaktadır. Ancak hikâyenin ayrıntılarında kaynaklara göre bazı farklılıklar görülmektedir. *Bereşit Rabba*'da İsmail'in çöl hayatı konusunda herhangi bir ayrıntı verilmez. Sadece İsmail'in Mısır'lı bir eş aldığı söylenir, ancak eşinin ya da eşlerinin adı, babasının ziyareti gibi diğer konular zikredilmez.⁵² İlk olarak *Pirke de-Rabbi Eliezer*'de bu konuda ayrıntılı bilgiler yer alır. İsmail'in Moab kızlarından "Ayeşa" isimli bir kadınla evlendiği ifade edilir. *Targum*'da ise eşinin adının "Adişa" olduğu söylenir.⁵³ *Sefer ha-Yaşar*'da ise hikâye epey farklı sunulur. Buna göre İsmail ve annesinin evden kovulduklarında bir süre Paran Çölünde bulunanlar arasında kaldıkları, sonrasında ise Mısır'a gittikleri ve orada İsmail'in Meribah (bazı versiyonlarda Minbah)⁵⁴ adında bir kadınla evlendiği, bu kadından dört erkek ve bir kızının doğduğu ve tekrar çöle döndüğü yer alır.⁵⁵

İbrahim peygamberin oğlunu ziyaretleri konusunda *Pirke de-Rabbi Eliezer*'de ayrıntılı bilgiler yer alır. Buna göre İbrahim peygamber üç sene sonra oğlunu ziyaret etmek ister; Sare'ye deveden inmeden oğlunu görüp geri geleceğine yemin ederek yola koyulur. İsmail'in yaşadığı yere geldiğinde eşiyile karşılaşır; onun annesiyle çölden hurma toplamaya gittiğini eşinden öğrenir. İbrahim peygamber uzun yoldan geldiğini, çok yorgun olduğunu, kendisine biraz ekmek ve su vermesini söyleyince kadın vermez. İbrahim peygamber de kadına kocası gelince Kenan'dan bir adamın kendisini görmeye geldiğini söyleyerek ona aralarında geçenleri anlatmasını ve gelen adamın ondan evinin eşliğini değiştirmesini söylediğini iletmesini ister. İsmail döndüğünde karısı hikâyeyi anlatınca İsmail gelenin babası olduğunu ve ona iletmişti mesajı hemen anlar. Eşini boşar, annesi ona Mısır'dan Fatıma adında yeni bir eş alır. Üç yıl sonra İbrahim peygamber yine aynı şekilde oğlunu görmeye gelir ve İsmail annesiyle çölde develeri beslemeye gittiğinden onu yine evde bulamaz. İbrahim peygamber, İsmail'in yeni eşinden de birazcık ekmek ve su ister. Yeni eşini hemen isteneni verir. İbrahim peygamber de oğlunun hanesinin bereketlenmesi için

52 H. Friedmann - Maurice Simon (ed.), *Genesis Rabbah*, 1939, 1/53:15.

53 *Targum Pseudo-Jonathan: Genesis*, 21:21.

54 *Sefer ha-Yašar*, çev. Edward B. M. Browne (New York: sefaria.org, 1876), Vayera 10.

55 Lumpkin, "The Pseudepigrapha and Apocrypha (Jasher)", 21:22-36.

Tanrıya dua ederek oradan ayrılır. İsmail eve geldiğinde hikâyeyi dinler. Gele- nin babası olduğunu ve kendisini halen sevdiğini anlayarak mutlu olur.⁵⁶

Bu hikâye *Sefer ha-Yaşar*'da bazı küçük farklılıklarla yer almaktadır. Burada ilk ziyaret esnasında İsmail'in evde olma gerekçesi avlanma olarak yer alır. İsmail'in ilk eşinin İbrahim peygambere ekmek ve su vermemesinin yanı sıra çocukları dövdüğü, İsmail'e de kötü ifadeler kullandığı anlatılmaktadır. Bunun üzerine İbrahim peygamberin İsmail'e eşini boşaması için "Kocan çadırın çivisini çıkarsın, yerine başka bir çivi koysun" ifadelerini kullandığı belirtilmektedir.⁵⁷ İsmail babasının sözleri sonrası Kenan diyarından Malkut adında yeni bir eş alır.⁵⁸ İbrahim peygamberin ikinci ziyaretinde İsmail'in evde olmama gerekçesi hem avlanma hem de develeri otlatma olarak geçer. Malkut, İbrahim peygamberin önüne hızlıca yiyecek bir şeyler hazırlayarak onu yemeye mecbur bırakır. Yemekten sonra İsmail ve ailesi için dualar eden İbrahim peygamber, kadından kocası geldiğinde ona çadırın çivisinin çok iyi olduğunu ve onu sakın çıkarmaması gerektiğini söylemesini ister. İsmail dönünce eşinin söyledikleri karşısında Tanrıya şükreder.⁵⁹

İsmail'in çöldeki hayatı ile ilgili Yahudi literatüründe görülen önemli hususlardan bir tanesi de İsmail ve annesinin evden uzaklaştırılması ile İsmail'in babası ile irtibatının kesilmediğinin ifade edilmesidir. İbrahim peygamberin oğlunu ziyaretine yukarıda değinmiştik. Ancak İsmail'in de babasını zaman zaman ziyaret ettiği görülmektedir. Örneğin *Pirke de-Rabbi Eliezer*'de İsmail'in babasını görmek için defalarca çölden geldiği bilgisi yer alır.⁶⁰ *Jübileler Kitabında* İsmail'in babasıyla irtibatından bahsedilmekte, örneğin İsmail'in kardeşi İshak ile birlikte babalarının ölümü öncesinde ekinlerin ilk mahsul- lerinin alınması sebebiyle kutlama amacıyla bir araya geldiklerinden, bundan İbrahim peygamberin çok mutlu olduğundan bahsedilir.⁶¹ *Sefer ha-Yaşar*'da bu hususta çok daha ileri cümleler kurulmakta, İsmail'in ailesini, malını mül-

56 R. Eliezer b. Hyrkanos, *Pirke de-Rabbi Eliezer*, 218-219.

57 Thomas Horn (ed.), "The Book of Jasher", *The Apocrypha: Includes The Books of Enoch, Jasher and Jubilees* (Missouri: Defender Publishing, 2011), Vayera 11.

58 Lumpkin, "The Pseudepigrapha and Apocrypha (Jasher)", 25:15-17.

59 Lumpkin, "The Pseudepigrapha and Apocrypha (Jasher)", 21:37-48.

60 R. Eliezer b. Hyrkanos, *Pirke de-Rabbi Eliezer*, 217.

61 Robert H. Charles (ed.), "The Book of Jubilees", 2/22:1-6.

künü alıp Filistin diyarına babasının yanına gittiği, babasının kendisine eşle-riyle ilgili yaşananları ayrıntılarıyla anlattığı, İsmail ve oğullarının burada İb-rahim peygamberin yanında yirmi altı yıl kaldıkları ve İbrahim peygamberin sonrasında Hebron'a göçtüğü ifade edilmektedir.⁶²

Bu rivayetleri dikkatle incelediğimizde İsmail'in çöl hayatı ile ilgili ri-vayetlerin önemli bir kısmının *Bereşit Rabba* ya da *Bâbil Talmudu* gibi erken dönem eserlerinden ziyade, İslam sonrası dönemde son halini alan eserlerde yer aldığı görülmektedir. Bu noktada *Tanhuma* ve *Sefer ha-Yaşar* gibi eserlerin zikredilen hususta müracaat ettiği ana kaynağın *Pirke de-Rabbi Eliezer* oldu-ğunu söyleyebiliriz.

1.4. İshak'ın Kurbanı Bağlamında İsmail

İsmail'in evden kovulması sonrasında yaşandığı ifade edilen kurban ha-disesi Yahudi kaynaklarının hepsinde yer alır. Eserlerde, kurban edilecek ço-cuğun İshak olduğunun gerekçeleri sunulmaya çalışılırken İsmail ile İshak'ın yaşadığı var sayılan bir tartışmaya yer verilmekte, bu kapsamda İsmail'in ba-basıyla birlikte sünnet emrini yerine getirmesine de değinilmektedir. *Bereşit Rabba*'da İsmail ve İshak'ın her birisinin kendisinin daha kıymetli olduğunu iddia ettiği bir tartışma söz konusudur. Bu esnada İsmail, Tanrının sünnet emrini verdiğinde kendisinin yetişkin olduğunu, istese sünnet olmayı red-dedebileceğini ama reddetmeyip babasıyla birlikte sünnet olduğunu söyler. Bunun üzerine İshak, Tanrı kendisinden bir deri parçası değil kol ya da bacak gibi bir uzvunu kesmesini istese reddetmeyeceğini söylediği anlatılır. Hikâye-nin bir başka versiyonunda ise "Senin Tanrı için verdiğin birkaç damla kan. Ben şu an otuz yedi yaşındayım, Tanrı şu an benim kurban edilmemi emretse yine de itiraz etmezdim" demesi üzerine Tanrının İbrahim peygambere kur-ban emrini verdiği aktarılır.⁶³ *Talmud*'da sünnet ve kurban hadiselerine ayrı ayrı atıflar söz konusudur. Kurban konusunda İsmail ve İshak arasında dini emirleri (mitzva/mitzvot) gönüllü yerine getirme bağlamında yukarıda aktarı-lana benzer bir tartışmaya yer verilir. İsmail kendisinin bu emri gönüllü ve öz-

62 Lumpkin, "The Pseudepigrapha and Apocrypha (Jasher)", 22:1-5.

63 H. Friedmann - Maurice Simon (ed.), *Genesis Rabbah*, 1939, 1/55:4.

gür bir şekilde yerine getirdiğini, oysa İshak'ın sekiz günlük bebekken sünnet olduğunu söyleyerek kendisinin üstünlüğünü iddia eder. İshak ise kendisinin değil bir organ, tüm organlarını seve seve Tanrıya feda edeceğini söylemesi üzerine Tanrının kurban imtihanını emrettiğine yer verilir.⁶⁴ *Talmud*'da ayrıca İsmail'in babasıyla birlikte sünnet olmasından daha ziyade sünnet emrinin İbrahim peygamberin soyuna verildiği, İsmail'in soyunun İbrahim peygamberin soyundan sayılmadığına atfen İsmail'in soyunun sünnet olmasına gerek olmadığı ifade edilir. Bazı rabbâni din adamlarının Esav'ın soyunun İshak'tan gelmesi sebebiyle sünnet emrinin muhatabı olduğu iddialarına da değinilerek onların da kapsam dışında olduğu ve hükmün sadece Yakup oğullarını kapsadığı ifade edilir.⁶⁵ *Tanhuma*'da bu tartışma *Bereşit Rabba* ve *Talmud*'dakine benzer şekilde yer alır.⁶⁶ Raşi de aynı tartışmayı *Bereşit Rabba*, *Talmud* ve *Midraş Tanhuma*'da yer aldığı şekilde aktarmaktadır.⁶⁷ *Targum*'da da bu tartışma geleneksel olarak aktarıldığı şekliyle bulunur.⁶⁸ *Sefer ha-Yaşar*'da ise hikayenin daha farklı biçimde verildiği görülür. Burada İsmail ve İshak'ın tartışmaları vurgulanmaz. Bilakis iki kardeşin bir arada oldukları ve kardeşçe geçindikleri ifade edildikten sonra İshak otuz yedi yaşındayken İsmail'in sünnet emrine kayıtsız şartsız itaatini söyleyip bununla övünmesi üzerine kardeşi İshak, böyle basit şeylerle övünmemesini, eğer Tanrı babasına kendisinin kurban edilmesini emretse hiç itirazsız buna itaat edeceğini söylediği yer alır.⁶⁹

Bazı Yahudi kaynaklarında yer alan kurban hadisesi ile ilgili bir rivayet dikkat çekicidir. İlk olarak *Pirke de-Rabbi Eliezer*'de yer alan, daha sonraki dönemlerde bazı küçük farklılıklarla Raşi ve *Sefer ha-Yaşar*'da da görülen bu rivayette İshak'ın kurban edilmeye gidilmesi sırasında İbrahim peygamber ve İshak'ın yanında olduğu ifade edilen iki uşağın⁷⁰ İsmail ve Eliezer olduğu ifade edilir. Bu anlatılara göre İbrahim peygamber sabah erkenden kalkarak yanına

64 BT, Sanhedrin 89b.

65 BT, Sanhedrin 59b.

66 R. Yaakov Y. H. Pupko (ed.), *Midrash Tanhuma*, Vayeira 18.

67 Rashi, *Commentary on the Torah (Bereishis/Genesis)*, 1/22:1.

68 *Targum Pseudo-Jonathan: Genesis*, 22:1.

69 Lumpkin, "The Pseudepigrapha and Apocrypha (Jasher)", 22:41-44.

70 *Kitab-ı Mukaddes*, Yaratılış 22:3.

İsmail, Eliezer ve İshak'ı alıp eşeği⁷¹ eyerleyerek yola çıkar. Bu sırada İshak otuz yedi, İsmail elli yaşındadır. Yolda İsmail ile Eliezer arasında bir tartışma çıkar. İsmail Eliezer'e; "Şimdi İshak kurban edilecek. Ben ilk oğulum ve İbrahim peygamberin mirasını alacağım." şeklinde bir ifade kullanır. Eliezer ise bu sözlerle şöyle cevap verir: "Baban zaten anneni boşayıp sizi evden çıkarıp çöle gönderdi. Ben onun kahyasıyım ve ona gece gündüz hizmet ediyorum. Bu yüzden İbrahim peygamberin mirasçısı ben olacağım." Bu sırada Tanrı onlara her ikisinin de mirasçı olamayacağını bildirir.⁷² Raşi'de sadece İbrahim peygamberin iki uşağının İsmail ve Eliezer olduğu ismen ifade edilir, onlarla ilgili hikâyede başka bir ayrıntı yer almaz.⁷³ *Sefer ha-Yaşar*'da yukarıda aktardığımız rivayet bire bir yer alır. Hatta bu rivayetin başında, diğer kaynaklarda görülmeyen bir anlatıyla, İbrahim peygamberin kurban emrini aldığında bunu Sare'ye söyleyemediği, ona İshak'ı Sam ve Eber'in yanına dini eğitim alması için götüreceğini söylediği, Sare'nin buna izin verse de çok fazla üzüldüğü, İshak'ı yola çıkmadan önce güzelce giydirip başına sarık sarıp sarığına değerli bir taş bağlayarak onları yolcu ettiği ve hem Sare'nin hem de İshak'ın ağlayarak birbirlerinden ayrıldığı anlatılır.⁷⁴ *Sefer ha-Yaşar*'da yolculuğun devamındaki bir sahnede kurbanlığın İsmail değil de İshak olduğu ispat edilmeye çalışılır. Buna göre üç günlük yolculuğun sonunda Tanrının emrettiği yere yaklaştıklarında İbrahim peygamber, dağın üzerinde göğe doğru uzanan ateş sütunu ve bulutların ortasından rabbin görkemini görür. İshak'a dağın üzerinde farklı bir şey görüp görmediğini sorunca o da aynı şeyi gördüğünü tarif eder. İbrahim peygamber aynı soruyu İsmail ve Eliezer'e sorduğunda ikisi de normal dağdan başka bir şey görmediklerini söyleyince kurbanlık olarak Tanrının İshak'a işaret ettiğini bir kez daha anlamış olur. İsmail ile Eliezer'den kendilerini orada beklemelerini söyleyerek dağa çıkmak üzere yola İshak ile birlikte devam eder.⁷⁵

71 Bu eşeğin kainatın ilk yaratılışı esnasında ilk şabat öncesi yaratılan varlıklar arasında sayılan eşeğin yavrusu olduğu, aynı eşeğin Musa'nın Mısır'a dönüşte ailesini bindirdiği eşek (Çıkış 4:40) olduğu ve bu eşeğe gelecekte Mesih'in bineceği de burada anlatılır. Bilgi için bk. R. Eliezer b. Hyrkanos, *Pirke de-Rabbi Eliezer*, 224-225.

72 R. Eliezer b. Hyrkanos, *Pirke de-Rabbi Eliezer*, 224-225.

73 Rashi, *Commentary on the Torah (Bereishis/Genesis)*, 1/22:3.

74 Lumpkin, "The Pseudepigrapha and Apocrypha (Jasher)", 23:1-24.

75 Lumpkin, "The Pseudepigrapha and Apocrypha (Jasher)", 23:41-49.

Yahudi kaynaklarında sünnete bağlı üstünlük tartışması ve bununla irtibatlı şekilde sunulan kurban anlatıları çeşitli hususları akla getirmektedir. Öncelikle tüm anlatılarda İsmail'in sünnet emrine itaat göstermesi İshak'ın ağzından basit bir şey olarak sunulmaya çalışılmaktadır. Ancak burada başka bir hususa dikkat çekmek gerekir. İsmail ve İshak'ın bu tartışmayı kurban emrinden hemen önce yaptıklarının vurgulandığını da dikkate alırsak İsmail'in annesi ile evden kovulması ile birlikte, İbrahim peygamber ve diğer aile üyeleriyle tüm ilişkilerinin kopmadığı görülmektedir. Evden kovulma sırasında İshak dört yaşındadır. Bu tartışmada ise kendisinin otuz yedi yaşında olduğundan bahsetmektedir. Bu durumda evden kovulmadan otuz üç sene sonra kardeşlerin görüştüğü, bir araya geldiği ortaya çıkmaktadır. Yine anlatının ikinci kısmında kurban emri için yola çıkılırken İsmail'in köle/kâhya Eliezer ile birlikte köle ifadesiyle⁷⁶ betimlenmesi, İsmail'in öz evlatlık konumunu alçaltmaktadır. Yine Eliezer'in ağzından İsmail'in kovulmuşluğunun vurgulanması ve İshak'ın kurban için seçilen oğul olduğu anlatıları İsmail'i geri plana iterken İshak'ın üstünlüğünü ortaya koymaya çalışmaktadır. Bütün bunların yanı sıra yolda İsmail ve Eliezer'in tartışmalarından İshak'ın kurban edileceğini bildikleri görülmektedir. O takdirde bunu İshak'ın da bildiğini varsaymamız gerekir. Ancak bu durumda herkesin yolculuğun amacını bildiği yerde Sare'nin hiçbir şey bilmemesi izaha muhtaç kalmaktadır. Bütün bunlara ilaveten Sare'nin İshak'ı süslerken başına sarık sardığı ile ilgili rivayetlerin bulunması, bu rivayetlerin İslam dünyası içinde yaşayan Yahudi din adamları tarafından yazılmış olmasından ve/veya bu coğrafyadaki Yahudilerin Müslümanların giyim kuşamlarına benzer şekilde giyiniyor olmasından kaynaklanmış olabilir.

1.5. İbrahim'in Ölümü ve İsmail

İbrahim peygamberin ahir ömrü ve ölümü ile bağlantılı olarak Yahudi kaynaklarında İsmail ile ilişkili birkaç hususta yorumlar yer alır. Öncelikle İbrahim peygamberin yaşına doymuş olarak yaşlandığı⁷⁷ ifadelerinden hareketle İsmail hakkında yorumlarda bulunulduğu görülür. Bu ifadeden İsmail'in bütün günahlarına tövbe ederek İshak'ın öncülüğünü/üstünlüğünü kabul ettiği

⁷⁶ Yaratılış 22:3'teki cümlede onlar için "uşak/נַעַר" ifadesi kullanılmaktadır. *The Complete Hebrew Bible* (mechon-mamre.org) (Erişim 14 Nisan 2022), Yaratılış 22:3.

⁷⁷ *Kitab-ı Mukaddes*, Yaratılış 25:8.

ve böylece İbrahim peygamberin gönlünün mutmain olduğu, zaten *Tevrat*'ta İbrahim peygamberin defni anlatılırken önce İshak'ın zikredilmesinden⁷⁸ bunun anlaşıldığı çeşitli kaynaklarda ifade edilir.⁷⁹

İsmail'in tövbesi ile ilgili rivayetler üzerine bazı sorular sormak mümkündür. En başta İsmail sonradan tövbe etmiş olarak takdim edilse de gerek onun vefatıyla alakalı yapılan yorumlarda ondan kötü biri olarak bahsedilmesi, gerek onun soyu ile son derece olumsuz bir imajın kaynaklarda yer alması tövbe etmiş ve doğru yola gelmiş bir kişinin imajına ne kadar uymaktadır? Ayrıca bu rivayetleri uzlaştırmak nasıl mümkün olmaktadır?

1.6. İsmail-Esav Birlikteliği

Yahudi dini literatüründe İsmail, yeğeni Esav ile belli özellikleri açısından benzeşen, onunla birlikte hareket eden, İshak, Yakup ve sonrasında İsrailoğullarına karşı hem kendilerinin hem de soylarından gelenlere düşmanca davranan bir şekilde tasvir edilmiştir. Bu eserlerde hem İsmail'in hem de Esav'ın çok iyi okçu ve avcı oldukları vurgulanarak onların karakter benzerlikleri de vurgulanır.⁸⁰ *Tevrat*'ta yer alan Esav'ın, amcası İsmail'in kızı Mahalat ile evlendiği cümlesi⁸¹ üzerine yapılan yorumlarda da bu birlikteliği oluşturma maksatlı ifadeler kullanılır.⁸² Hatta İsmail'in Esav'a akıl hocalığı yaptığı ve yapmayı planladığı kötülükleri nasıl gerçekleştirebileceği ile ilgili ona yol gösterdiği ifade edilir.⁸³ İsmail'in akıl hocalığı Esav ve Yakup'un miras paylaşımında da kullanılmıştır. Buna göre Esav Yakup'tan mirası ikiye bölmesini

78 *Kitab-ı Mukaddes*, Yaratılış 25:9.

79 H. Friedmann - Maurice Simon (ed.), *Genesis Rabbah*, 1939, 2/62:3; BT, Baba Batra 16b; Rashi, *Commentary on the Torah (Bereishis/Genesis)*, 1/25:17 (Raşi, pek çok yerde olduğu gibi Bereşit Rabba ve Talmud'da yer alan rivayetleri kullandığı burada da görülür.); Ayrıca bk. Ramban, *Commentary on the Torah*, 25:9.

80 Ibn Ezra, *Ibn Ezra's Commentary on Pentateuch (Genesis)*, 16:12 ve 25:27; Rashi, *Commentary on the Torah (Bereishis/Genesis)*, 1/16:12 ve 25:27.

81 *Kitab-ı Mukaddes*, Yaratılış 28:9.

82 Robert H. Charles (ed.), "The Book of Jubilees", 2/15:30-31.

83 R. Yaakov Y. H. Pupko (ed.), *Midrash Tanhuma*, Shemos 1:5 (Her ne kadar Esav'ın İsmail'e danışmasından bahsedilse de bir gün içerisinde Esav'ın zina, cinayet, ahireti reddetmek, Tanrıyı inkar ve behorluğu hor görmek gibi beş büyük günahı işlediği de ifade edildiğine göre böyle birisinin kötülük yapabilmek için başkalarının danışmanlığına ne kadar ihtiyaç duyacağı üzerine düşünmek gerekir).

ister. Yakup ise bir tarafa babasından kalan tüm malları, diğer tarafa ise İsrail yurdunu (Vaat edilen toprakları, bazı versiyonlarda Makpela Mağarasını) koyar. Esav seçmeden önce İsmail'e danıştığında İsmail, Amorlular ve Kenanlıların vaat edilen topraklar üzerinde olduğunu, Yakup'un burayı miras alacağına inansa da bu halkları buradan çıkararak bunu gerçekleştirebilmesinin çok zor, hatta imkânsız olduğundan hiçbir şey elde edemeyeceğini, Esav'dan babasından kalan malları almayı tercih etmesini söyler.⁸⁴

Esav'ın kardeşi Yakup'u doğrudan öldürmek yerine İsmail'in kızıyla evlenerek ilk doğum hakkını elde etmek için İsmail'in girişeceği mücadelede onun tarafında yer alarak Yakup'tan kurtulmayı planladığı da ifade edilir.⁸⁵ *Sefer ha-Yaşar*'da konuyla ilgili iki farklı rivayet yer almaktadır. Birinci rivayete göre İsmailoğullarının Tarşış oğullarıyla uzun bir mücadeleye giriştikleri ve bu sırada sayıları az olduğundan Mısır'dan yardım istedikleri, Firavun'un Yusuf'u bir orduyla gönderdiği, bu ordunun İsmailoğullarının düşmanlarını yendiği ve topraklarını İsmailoğullarına yurt olarak verdiği ifade edilmektedir.⁸⁶ İkinci rivayette Yakup oğullarının Mısır'a inişlerinin ellinci yılında Esav oğullarının onlara saldırdığı ve bu savaşta diğer doğu halklarıyla birlikte İsmailoğullarının Esav oğullarına yardım ettiği anlatısı da İsmailoğulları-Esav oğulları ittifakını somut hale getirmeye çalışmaktadır. Hatta Pithros ve Ramses gibi şehirlerin Mısır'da Esav ve İsmailoğullarının olası saldırılarına karşı tedbir amaçlı olarak İsrailoğullarına inşa ettirildiği rivayet edilmiştir.⁸⁷

1.7. İsmail'in Ölümü

İsmail'in ölümüyle ilgili rivayetler incelendiğinde öncelikle Yahudi kaynaklarının bir kısmının bu konuda bilgi vermediği görülür. Ayrıca konuyu ele alan kaynakların temel yaklaşımının bütün bu anlatıların Yahudilerin ataları olan İbrahim, İshak ve Yakup'un hayatlarının daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmak için olduğu bazı hesaplama örnekleriyle ortaya konmaya çalışılır.⁸⁸ Ör-

84 R. Eliezer b. Hyrkanos, *Pirke de-Rabbi Eliezer*, 290.

85 H. Friedmann - Maurice Simon (ed.), *Genesis Rabbah*, 1939, 2/67:8.

86 Lumpkin, "The Pseudepigrapha and Apocrypha (Jasher)", 50:1-6.

87 *Sefer ha-Yashar*, Book of Exodus 15.

88 Aslında bu yaklaşım, yani Yahudilerin mümkün olan her şeyi atalarının hayatıyla irtibatlandırarak kullanmaya çalışmaları ve atalarının hayatındaki her ayrıntı ve adımda onların rakipleri ve

neğin, *Tevrat*'ta İsmail'in yüz otuz yedi yıl yaşadktan sonra ölüp atalarına kavuştuğu ifade edilirken⁸⁹ hemen öncesinde oğullarının isim isim sıralanması suretiyle hayatı ile ilgili ayrıntılara girilerek bilgi verilmesinin hikmeti Yahudi literatürü tarafından izah edilmeye çalışılmıştır. *Bâbil Talmudu*'nda İsmail'in hayatıyla ilgili verilen ayrıntıların aslında Yakup'un ömrünü tam hesaplamamıza yardımcı olması için olduğu, İsmail'in İshak'tan on dört yaş büyük olduğu, Yakup doğduğunda İshak'ın altmış yaşında, İsmail'in de yetmiş dört yaşında olduğu, İsmail yüz otuz yedi yaşında öldüğüne göre o öldüğünde Yakup'un altmış üç yaşında olduğunun ortaya çıktığı ve Yakup'un babası tarafından kutlanıp baba evinden ayrıldığında altmış üç yaşında olduğu bilindiğine göre bu olayın İsmail'in ölümü ile aynı yıl olduğunun ortaya çıktığı yorumlarına yer verilir.⁹⁰ Raşi de bu konuda benzer ifadelere yer vererek İsmail'in öldüğü günün tam olarak Yakup'un babasının evinden ayrıldığı güne tekabül ettiğini söyler.⁹¹ *Sefer ha-Yaşar*'da da İsmail'in ölümü Yakup'un hayatının ayrıntılarına ulaşmak için kullanıldığı görölse de diğer rivayetlerden farklı olarak İsmail öldüğünde Yakup'un altmış dört yaşında olduğu ifade edilir. Burada ayrıca İshak'ın İsmail'in ölümünü duyunca çok üzüölüp ağladığı ve günlerce yas tuttuğu ifade edilir.⁹²

2. İsmail'in Soy ve İsmailî/İsmailoğulları Kullanımı

İsmailoğullarının Arapların ataları olduğu, onların Ketura'nın oğullarıyla karışarak Arapları oluşturduğu ifadeleri kaynaklarda yer almakta,⁹³ zamanla da Yahudilerin karşısında yer alan bütün Müslümanların İsmailî diye tavsif edildiği görölmektedir. İbn Ezra buna örnek olarak Mısır, Şeba ve Elam

düşmanlarının hesaba katılarak yorumlar yapılması sık karşılaşılan bir durumdur. Bunun en çarpıcı örneklerinden birisini Yakup'un neden Rahel ile evlenmek istediği ile ilgili Tanhuma'da yer alan yorumda görmekteyiz. Buna göre Esav'ın Yakup'un yanına gelip dayısından büyük kızı Lea'yı isteyebileceği ve eğer Yakup onunla evlenmişse daha önce kendisinden ilk oğulluk hakkını aldığı gibi dayılarının büyük kızıyla evlenerek kendisinin hakkını Yakup'un bir daha gasp ettiğini iddia ederek onu öldürebileceği korkusundan Yakup Rahel ile evlenmek istemiştir. Bilgi için bk. Solomon Buber (ed.), *Tanhuma Buber*, Vayetzei 12:2.

89 *Kitab-ı Mukaddes*, Yaratılış 25:17.

90 *BT*, Megillah 17a.

91 Rashi, *Commentary on the Torah (Bereishis/Genesis)*, 1/25:17, 28:9.

92 Lumpkin, "The Pseudepigrapha and Apocrypha (Jasher)", 29:18-19.

93 Robert H. Charles (ed.), "The Book of Jubilees", 2/20:12-13; İsmailoğulları ve Arapların bir görölmesi için ayrıca bk. R. Eliezer b. Hyrkanos, *Pirke de-Rabbi Eliezer*, 354.

sakinlerinin tamamen İsmail'in torunlarından oluşmasa da bunların pek çok kaynakta İsmailîler diye adlandırıldığını, bunun nedeninin de bu bölgede yaşayanların İsmailîlerin dini olan İslam'ı seçmeleri olduğunu söyler. Buna Yusuf'u kuyudan çıkaranların İsmailîler olduğu ifadesi ile *Hakimler Kitabı* sekizinci babında Medyenlilerin de İsmailîler diye adlandırıldığı bilgisini de ekler.⁹⁴ *Pirke de-Rabbi Eliezer*'deki bir rivayette Sennaherib'in ordusuyla Filistin'e geldiğinde ondan korkarak çöle kaçan ve burada bulunan İsmail oğulları ile karışan gruplar sıralanırken Edom, Moab, Ammon, Amalek başta olmak üzere İsrailoğullarının mücadele ettiği grupların başlıcaları listelenmektedir.⁹⁵ Bu durum bize İsmailîler ifadesinin Yahudi dini literatüründe zamanla İsmail soyunu ve Müslümanları da aşarak Yahudilerin mücadele ettiği tüm grupları tanımlayan bir isim olarak kullanıldığını göstermektedir.⁹⁶

Yahudi kaynaklarında İsmail'in oğullarının konu edinildiği bir başka yer, *Tevrat*'ın Tanrı tarafından Yahudilere verilmeden önce diğer milletlere teklif edildiği anlatımıdır. *Pirke de-Rabbi Eliezer*'de bu anlatı şöyle yer alır: Tanrı *Tevrat*'ı önce Esav oğullarına vermeyi teklif eder. Onlar *Tevrat*'ın içinde ne olduğunu sorunca Tanrı, "öldürmeyeceksin" yazdığını söyler. Esav oğulları, İshak'ın babaları Esav'ı kutsarken "kılıcınla yaşayacaksın" buyurduğundan bundan uzak kalamayacaklarını söylerler. Sonra Tanrı Paran Dağında yaşayan İsmail oğullarına *Tevrat*'ı vermeyi teklif eder. Onlar da *Tevrat*'ta ne yazdığını sorar. Tanrı, "çalmayacaksın" yazdığını söyleyince onlar atalarının uygulamalarını değiştiremeyeceklerini söyleyerek *Tevrat*'ı almayı reddederler. Benzer teklif diğer uluslara da yapıldığında onlar da içinde ne olduğunu sorarlar. Tanrı, "başka ilahlara tapmayacaksınız" emrini söyleyince onlar da bundan uzak duramayacaklarını söyleyerek *Tevrat*'ı almayı kabul etmezler. Bunun üzerine Tanrı *Tevrat*'ı İsrail'e verir.⁹⁷

94 Ibn Ezra, *Ibn Ezra's Commentary on Pentateuch (Genesis)*, 27:40, 37:28.

95 R. Eliezer b. Hyrkanos, *Pirke de-Rabbi Eliezer*, 350 (Burada "Hagarenler" diye bir grubun İsmailîlerden bağımsız olarak zikredilmesi dikkat çekmektedir. Benzer kullanım Mezmurlar 83:6-8'de de görülmektedir.)

96 Yahudilikte erken dönemlerden itibaren yabancılar için genel olarak kullanılan "goy, zar, nohri, ger" gibi çeşitli kavramlar bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Eldar Hasanoğlu, *Temel Kaynaklar Işığında Gerut: Yahudiliğe Geçiş* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2016), 17-23.

97 R. Eliezer b. Hyrkanos, *Pirke de-Rabbi Eliezer*, 318-319.

İsmailoğulları Yahudi tarihinde atalar döneminde Yusuf'un Mısır'a götürülüşü sırasında da karşımıza çıkar. Buna göre Yakup'un oğulları kardeşleri Yusuf'u kuyuya atarlar. Bu sırada yaklaşmakta olan bir İsmaili kervanı görünce onu kuyudan çıkarıp bu kervana köle olarak satmaya karar verirler. Onu kuyudan çıkarıp 20 gümüş karşılığında Midyanlı tüccarlardan oluşan İsmaili kervanına satarlar.⁹⁸ *Tevrat*'ta yer alan bu anlatıyla ilgili olarak *Bereşit Rabba*'da İsmailîlerin çölün diğer ucunda oldukları, ticaretle uğraştıkları ve genellikle katran ve deri yüklü kervanlarıyla Mısır'a gidip geldikleri, Tanrının Yusuf'un kötü kokuya maruz kalmaması için bu kervana güzel kokan baharatlar konmasını sağladığı anlatılır.⁹⁹ *Pirke de-Rabbi Eliezer*'de *Bereşit Rabba*'daki bilgilere ilaveten Yakup'un oğullarının Yusuf'u İsmailîlere sattıkları takdirde onu çölün diğer ucuna götüreceklerinden babalarının ondan haber alamayacağını düşündükleri, Yusuf'un satışından her birinin ikişer parça gümüş kazandıkları ve bununla kendilerine ayakkabı aldıkları bilgisi yer almaktadır.¹⁰⁰

İsmail'in soyu ile ilgili bir diğer husus bunların Tanrı'nın İbrahim peygamber ile ahdinin kapsamı dışında kaldığının ifade edildiği yorumlarıdır. *Tevrat*'ta zaten anlaşmanın İshak ve soyuyla sonsuza dek süreceği ifade edilmektedir.¹⁰¹ Buradan hareketle örneğin *Bereşit Rabba*'da her ne kadar ahit sadece İshak ile sürecek olsa da İbrahim peygamberin duası üzerine Tanrının İsmail'in de semereli olacağını ifade ettiği ve İshak'ın soyundan Yakup aracılığıyla on iki kabile çıkması gibi aynı şekilde ve sayıda İsmail'den de on iki kabilenin çıktığı ifade edilmektedir.¹⁰² Her iki evladın da soyunun on iki oğulla devam ettiği aynı şekilde *Tanhuma*'da da yer alır.¹⁰³ *Talmud*'da aynı konu üzerine yorumlar yer almakta ahdin İshak'la devam edeceği ifadesinden hareketle İshak'ın diğer oğlunun soyunun da aynen İsmail gibi ahit kapsamının dışında olduğu ve sadece Yakup ve oğullarının ahdin devam ettiricisi olacağı ifade edilir.¹⁰⁴ Raşi

98 *Kitab-ı Mukaddes*, Yaratılış 37:22-28.

99 H. Friedmann - Maurice Simon (ed.), *Genesis Rabbah*, 1939, 2/84:17-18.

100 R. Eliezer b. Hyrkanos, *Pirke de-Rabbi Eliezer*, 292-293 (*Tevrat*'taki anlatıda hem İsmaili kervan hem de Midyanlı tüccarlar ifadelerinin yer alması İsmailîlerin çatı bir isim olarak kullanılması konusunda İbn Ezra'nın verdiği bir örnek olduğu yukarıda ifade edilmiştir).

101 *Kitab-ı Mukaddes*, Yaratılış 17:19.

102 H. Friedmann - Maurice Simon (ed.), *Genesis Rabbah*, 1939, 1/47:5.

103 R. Yaakov Y. H. Pupko (ed.), *Midrash Tanhuma*, Vayechi 16.

104 *Babil Talmudu* (Erişim 26 Şubat 2021), Nedarim 31a.

de *Bereşit Rabba* ve *Talmud*'daki anlatıları aynen tekrar ederek *Yaratılış Kitabı* 17:7'de ahdin İbrahim ve soyuyla yapıldığı ifadesinden Hacer ve Ketura'nın çocuklarının da dahil olduğu anlaşılabilirliğinden, İsmail ve Esav'ın soylarının bu kapsamda düşünülmemesi için *Tevrat*'ta *Yaratılış Kitabı* 17:19 ve 17:21'de ahdin İshak'ın soyuyla devam edeceğinin iki kez tekrarlanarak vurgulandığını ifade eder.¹⁰⁵ İbn Ezra ahdin İshak'ın soyuyla devam edeceğini vurgulayarak *Tevrat*'ta Yakup'un çocukları hariç hiç kimse için İbrani kavramının kullanılmadığını çeşitli örneklerle açıklar. Ancak İbn Ezra aynı zamanda *Tevrat*'ın Yakup'un ikizi Esav ve soyundan Yahudilerin kardeşleri olarak bahsettiğini¹⁰⁶ de belirtir.¹⁰⁷ Nahmanides de kardeşlik konusunda yorumda bulunur ve Esav'ın soyu olan Edomluların Yahudilerin kardeşi olarak kabul edilirken İsmail ve Ketura'nın çocuklarının kardeş olarak tanımlanmamasını izah etmeye çalışarak bunun gerekçesini onların cariye oğulları olması olarak gösterir.¹⁰⁸ Esav ve soyu olarak kabul edilen Edomluların Yahudilerin kardeşleri olarak bizzat *Tevrat*'ta ifade edilerek onlardan nefret edilmemesi gerektiği söylenmekle birlikte *Talmud*'da yer alan bir rivayet bu bağlamda son derece dikkat çekmektedir. Buna göre ateşperest bir Zerdüştünin boyunduruğu altında kalmaktansa bir Edom'lunun (Romalının) boyunduruğu altında kalmak tercih edilir. Ancak bir Edom'lunun boyunduruğu altında olmaktansa bir İsmailinin boyunduruğu altında olmak tercih edilir.¹⁰⁹ Bu rivayet, öncesinde zikrettiğimiz rivayetlerden başka bir durum ortaya çıkarmakta, Yahudilerin kardeşi olarak görülen gruba nazaran İsmailîlerin tercih edildiği görülmektedir.

Bu rivayetler bir tarafa, Yahudi literatüründe İsmailoğulları ve Ketura'nın oğullarına biçilen rolün İsrailoğullarına kulluk etmeleri olduğu ifade edilmiş, ancak bu iki kavmin İsrailoğulları ile her fırsatta mücadele ettiklerine dair çeşitli rivayetlere de kaynaklarda yer verilmiştir. Örneğin İskender'in böl-

105 Rashi, *Commentary on the Torah (Bereishis/Genesis)*, 1/17:19.

106 *Kitab-ı Mukaddes*, Yasanın Tekrarı 23:7.

107 İbn Ezra, *Ibn Ezra's Commentary on Pentateuch (Genesis)*, 21:2.

108 Nahmanides, *Commentary on Torah: Devarim/Deuteronomy*, 6/2:4.

109 *BT*, Şabat 11a. (Bu rivayette Edomlunun boyunduruğu altında kalmakla Roma, Zerdüştiden Pers yönetimi ve İsmailinin boyunduruğu altında kalmaktan İslam hakimiyeti altında yaşamının anlaşıldığını, ilk iki grubun Yahudi mabetlerini yıkanlar olduğundan rabbani literatürde bunlara yönelik -özellikle de Edom/Roma'ya yönelik- son derece olumsuz bakış açısının görüldüğünü ifade edebiliriz.).

geyi ele geçirdiğinde bu iki soyun temsilcilerinin İskender'e başvurarak İbrahim peygamberin soyundan geldiklerinden dolayı vaat edilen topraklardan İsrailoğullarının yanı sıra kendilerine de pay verilmesi talebinde buldukları,¹¹⁰ sıradan bir Yahudinin¹¹¹ İskender'in huzurunda yapılan tartışmada Yahudileri temsilen katılmasına rabbiler tarafından izin verildiği, burada *Yaratılış Kitabı* 25:5-6'da yer alan İbrahim peygamberin sahip olduğu her şeyi İshak'a bıraktığı ve cariyelerinin oğullarına da armağanlar verdiği¹¹² ifadelerini kullanarak bir kişinin hayatta iken mallarında dilediği gibi tasarrufta bulunabileceğini söylediği ve tartışmayı kazandığı bu rivayetlerin başında yer alır.¹¹³ Ancak bunun yanı sıra *Jübileler Kitabı*'nda İbrahim peygamberin ömrünün sonuna doğru çocuklarının hiçbirini ayırmaksızın İsmail ve on iki oğlunu, İshak ve oğullarını, Ketura'nın altı oğlunu ve onların oğullarını yanına çağırarak onlara Tanrının yolundan gitmelerini emrettiği, bunun için de onlardan salih amelde bulunmaları, komşularını sevmelerini, insanların arasında her daim böyle davranmalarını, yeryüzünde adalet ve doğruluğu her birinin hakim kılmasını istediği, ayrıca çocuklarını sünnet etmelerini, Tanrının emrettiği yoldan sağa sola sapmamalarını, kendilerini her türlü zina ve pislikten uzak tutmalarını, aile ve yakınlarından zina edenleri ateşte yakmalarını, Kenanlıların kızlarıyla evlenmemelerini onlardan istediği yer alır.¹¹⁴

İsmail'in çocukları ya da soyunun geleceği hakkında Yahudi dini literatüründe başta *Pirke de-Rabbi Eliezer* olmak üzere bazı eserlerde çeşitli bilgiler yer almaktadır. Yukarıda İsmail'in adının anlamı ile ilgili değindiğimiz rivayet başta olmak üzere İsmail'in çocuklarının (Müslümanların) Asur Krallığının

110 Bereşit Rabbâ'da hak iddia edenler arasında Mısırlılar ve Kenanlıların da olduğu ve her grubun kendilerine özgü iddialarının yer aldığı görülmektedir. H. Friedmann - Maurice Simon (ed.), *Genesis Rabbah*, 1939, 2/61:7, 66:4.

111 Talmud'da bu kişinin adı Geviha ben Pesisa, Bereşit Rabbâ'da ise Gebiah ben Kosem olarak geçer. Bereşit Rabbah'ta ayrıca bu kişinin kambur olduğu da ifade edilir. *BT*, Sanhedrin 91a; H. Friedmann - Maurice Simon (ed.), *Genesis Rabbah*, 1939, 2/61:7.

112 Bu hediyelerin ne olduğu da kaynaklarda ele alınmış, Talmud'da İbrahim'in onlara büyüçülük yapmayı sağlayan doğaüstü bazı sırlar verdiği ifade edilmiştir. Ancak Yahudilikte büyüçülük yapmak kesinlikle yasaklanmış iken İbrahim gibi yüce birisinin oğullarına büyüçülük öğrettiği iddiası üzerine tekrar düşünmek gerektiği açıktır. *BT*, Sanhedrin 91a.

113 Tartışmada diğer grupların iddiaları ve verilen cevaplar için ayrıca bk. H. Friedmann - Maurice Simon (ed.), *Genesis Rabbah*, 1939, 2/61:7.

114 Robert H. Charles (ed.), "The Book of Jubilees", 2/21:1-10.

yıkımına sebep olacağı söylenmiş, vaat edilmiş topraklarda pek çok şey yapacakları ayrıntılı olarak anlatılmıştır. On beş ayrı başlıkta anlatılan şeylerden en dikkat çekici olanları bölgenin ayrıntılı ölçümünü yapacakları, bölgede pek çok şehirler inşa edecekleri, İsrailoğullarının mezarlıklarını koyun ağılı ve gübre yığınına çevirecekleri, Mabet tepesine bir bina yapacakları zikredilebilir. Ancak İsmailoğullarının gelecekte dünyanın sonuna doğru birisi Arap topraklarında, birisi denizde ve birisi de Roma'nın büyük şehirlerinde olmak üzere üç kargaşa çıkaracakları, sonuncusunun en fazla kedere neden olacağı, bu ortamda Davut'un oğlunun (Mesih) çıkacağı, İsmailoğullarının mahvoluşunu göreceği ve İsrail yurduna geleceği iddiaları Yahudi eskatolojisi ve mesih beklentisi bağlamında son derece önemlidir.¹¹⁵

Yahudilerin gelecekte İsmailoğullarıyla alakalı beklentilerine yönelik bir başka rivayette ise Tanrının bizzat elleriyle onları yok edeceği anlatısı yer alır. Buna göre Tanrının sağ elindeki beş parmağının hepsi İsrail'in kurtuluşu ya da kefareti ile alakalıdır. Tanrı serçe parmağıyla Nuh'a gemi yapımını tarif etmiş, yüzük parmağı ile Mısır'ı cezalandırmış, orta parmağı ile tabletleri yazmış, işaret parmağı ile Musa'ya İsrailoğullarının kefareti olarak vermeleri gereken yarım şekeli göstermiş ve baş parmağı ile gelecekte Esav ve İsmail'in bütün çocuklarının kendisine ve İsrail'e düşmanlık ettiklerinden dolayı vurup yok edeceğini bildirmiştir.¹¹⁶ Zaten *Talmud*'da İsmaililerin tuvalet iblislerine benzediğinin belirtilmesi¹¹⁷ ve Tanrının yarattığına pişman olduğu dört şeyden birisi olarak İsmaililerin de sayılması¹¹⁸ yukarıda geçen, onların bizzat Tanrı eliyle yok edileceği ifadeleri için bir dayanak oluşturmuş olabilir.

115 Çeşitli Yahudi eserlerinde kullanılan İslami unsurlara örnekler için bk. Yasin Meral, *Yahudi Düşüncesinde İslam Algısı: İbn Meymun (Maimonides) Örneği* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 39-68.

116 R. Eliezer b. Hyrkanos, *Pirke de-Rabbi Eliezer*, 382-383.

117 *BT*, Kidduşin 72a; İsmaililerle ilgili Yahudi literatüründe görülen bir başka benzetme dışı çirkin gözükse de içi güzel olan İsmaililerin çadırlarının dıştan sevimsiz gibi gözükse ama içi *Tevrat*, *Mişna*, Halaha ve Hagadalarla dolu olduğu için güzel olan Yahudi alimlerine benzetilmesidir. Bilgi için bk. H. Friedmann - Maurice Simon (ed.), *Exodus Rabbah*, 3/23:10.

118 Tanrının yarattığına pişman olduğu diğer üç şey Keldaniler, sürgün ve kötüye meyil (Yetser ha-Ra) olarak sıralanır. bk. *BT*, Sukkah 52b.

Sonuç

Yahudilikte İsmail ile ilgili rivayetlerde hâkim olan bakış açısının onun köle/cariye bir kadından doğan, kardeşi İshak'la hiçbir surette kıyaslanmayacak ölçüde geri planda olan, İbrahim peygamberin soyu ve manevi mirasından mahrum bırakılan bir kişi olduğudur. Yahudi kaynaklarında gerek kişisel özellikleri gerekse yaptıkları üzerine yazılan yorumlarla, İsmail'e yönelik olumsuz yaklaşımın ne kadar isabetli olduğu izah edilmeye çalışılmıştır. İsmail'e yönelik aynı bakış açısı, onun oğulları ve soyuna yönelik olarak da görülmektedir. İsmail'in hayatındaki her olay ya da unsur İshak'ın ve soyunun önemini ve üstünlüğünü vurgulamak için bir araç olarak kullanılmaya çalışılmıştır. Ancak bu genel yaklaşımın yanı sıra bazı kaynaklarda -her ne kadar İshak'a nispetle geri planda kabul edilmeye devam etse de- İsmail'in evden kovulması sonrası babası ve kardeşi ile irtibatının devam ettiği, aile ilişkilerini bir şekilde sürdürdükleri, hatta bir arada yaşadıkları başta olmak üzere İsmail'in hayatının pek çok safhasında geleneksel bakış açısına muhalif rivayetlerin de olduğu görülmüştür.

Pirke de-Rabbi Eliezer başta olmak üzere İslam sonrası dönemde kaleme alınan ya da son redaksiyonu İslam sonrası dönemde yapılan eserlerde İsmail'in çöl hayatı sırasında babası tarafından ziyaret edildiği, eşinin adları Ayşe, Fatıma gibi Müslüman, hatta Hz. Muhammed'in ailesindeki isimlerden olduğu görülmektedir. Yine aynı eserde İshak'ın kurban edilmesi anlatılırken onlara eşlik edenlerden birisinin İsmail olduğunun ifade edilmesi, Raşi ve *Sefer ha-Yaşar*'da da aynı rivayetin kullanılması, İslam sonrası eserlerde kurban hadisesine İsmail de dahil edilmesi açısından önemlidir. Bunun yanı sıra *Pirke de-Rabbi Eliezer*'de İsmail ve annesi Hacer'in evden kovulmaları sırasında Hacer'e boşanma belgesi verildiğinin söylenmesi, Yahudilikte bu belgenin hür kadınlara ya da cariyelerden ancak iyi ailelerden gelenlere verildiğinin ifade edilmesi Hacer'in Yahudi geleneğinde sıradan, basit bir köle gibi sunulduğu rivayetlerle çelişmektedir.

İslam sonrası eserlerden *Pirke de-Rabbi Eliezer*'de İsmail'in çocukları ya da soyuyla alakalı geniş yorumlar da yer almakta, İsmailoğullarının gelecekte Filistin bölgesindeki hakimiyetleriyle ilgili yorumlar başta olmak üzere İslam devletinin hakimiyeti altında, İslam kültürünün etkisi olarak görülebilecek

bazı unsurlar göze çarpmaktadır. Ayrıca bu eserin kendisinden sonraki *Sefer ha-Yašar* gibi çalışmalar tarafından da referans alındığı görülmektedir.

İsmail'in soyu ya da İsmaililer/İsmailoğulları erken dönemlerden itibaren Yahudilerin karşısında başta Esav oğulları olmak üzere diğer düşman gruplarla aynı şekilde konumlandırılmış, İslam sonrasında aynı kavramlar soydan bağımsız bir şekilde bütün Müslümanları ifade edecek şekilde kullanılmıştır. Bazı kaynaklarda ise bu kapsam daha da geniş tutularak Müslüman olsun olmasın Yahudilerin karşısında olan bütün grupları kapsayan şemsiye bir isim olmuştur. Bu durum özellikle *Pirke de-Rabbi Eliezer* ve İbn Ezra'da açıkça ifade edilmektedir.

Yahudi dini literatüründe İsmail ile ilgili rivayetler incelendiğinde bu rivayetlerin büyük oranda erken dönem kaynaklarından *Berešit Rabba* ve *Bâbil Talmudu*'na dayandığı, *Berešit Rabba*'nın genelde Yahudi çevrelerinde yer alan farklı rivayetleri sıraladığı görülmektedir. Bu iki kaynaktaki rivayetler tamamen ya da kısmen daha sonraki eserler tarafından kullanılmıştır. Örneğin Raši'nin tefsirinde bu iki kaynak kullanılmıştır. Nahmanides'in tefsirinde bu iki kaynak başta olmak üzere kendisinden önceki Raši ve İbn Ezra'nın çalışmaları da kullanılmakla birlikte Nahmanides bu rivayetlerle ilgili çelişik gibi duran ya da izahı zor olan hususlarda alternatif yorumlarda da bulunmaktadır. İbn Ezra'nın ise *Tevrat* metinlerini zahir anlamına sadık kalarak yorumladığı görülmekte, üslup ve ileri sürdüğü görüşleri ile önceki yorumlardan zaman zaman ayrılmaktadır. İslam sonrası döneme ait eserler arasında *Pirke de-Rabbi Eliezer*'in kilit bir noktada durduğu görülmektedir. Bu eser hem kendisinden önceki rivayetleri genel olarak aktarmakta hem de geleneksel görüşlere ilave yeni pek çok yorumlarda bulunmaktadır. Ayrıca kendisinden sonraki eserlerin ondan çok fazla aktarımlarda bulunması sebebiyle klasik eserlerle İslam sonrası döneme ait *Tevrat* tefsirleri arasında köprü görevi gören önemli bir eser olduğunu ifade edebiliriz.

Kaynakça

- Babil Talmudu*. Erişim 24 Şubat 2021. <https://www.sefaria.org/texts/Talmud/Bavli>
- Buber, Solomon (ed.). *Midraš Tanchuma (Buber Recension)*. çev. John T. Townsend. sefaria.org, 1989. https://www.sefaria.org/Midrash_Tanchuma_Buber
- Charles, Robert H. (ed.). "The Book of Jubilees". *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament*. 2/1-82. London: Clarendon Press, 1913.

- Elon, Menachem vd. "Concubine". *Encyclopaedia Judaica*. 5/133-136. Detroit: Macmillan Reference USA, 2007.
- Epstein, Louis M. "The Institution of Concubinage among the Jews". *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 6/ (1935 1934), 153-188.
- Friedmann, H. - Maurice Simon (ed.). *Midrash Rabbah: Exodus*. çev. Rabbi Dr. S. M. Lehrman. 10 Cilt. London: The Soncino Press, 1939.
- Friedmann, H. - Maurice Simon (ed.). *Midrash Rabbah: Genesis I*. çev. Rabbi Dr. H. Friedmann. 10 Cilt. London: The Soncino Press, 1939.
- Friedmann, H. - Maurice Simon (ed.). *Midrash Rabbah: Genesis II*. çev. Rabbi Dr. H. Friedmann. 10 Cilt. London: The Soncino Press, 1939.
- Hasanoğlu, Eldar. *Temel Kaynaklar Işığında Gerut: Yahudiliğe Geçiş*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2016.
- Horn, Thomas (ed.). "The Book of Jasher". *The Apocrypha: Includes The Books of Enoch, Jasher and Jubilees*. Missouri: Defender Publishing, 2011.
- Ibn Ezra, Abraham. *Ibn Ezra's Commentary on Pentateuch (Genesis)*. çev. H. Norman Strickman - Arthur M. Silver. New York: Menorah Pub. Com., 1988.
- Lumpkin, Joseph B. "Jasher". *The Encyclopedia of Lost and Rejected Scriptures: The Pseudepigrapha and Apocrypha*. 230-378. Alabama: Fifth Estate Publishers, 2010.
- Targum Pseudo-Jonathan: Genesis*. çev. Michael Maher. Minnesota: The Liturgical Press, 1992.
- Meral, Yasin. *Yahudi Düşüncesinde İslam Algısı: İbn Meymun (Maimonides) Örneği*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Nahmanides. *Commentary on Torah: Devarim/Deuteronomy*. çev. Charles B. Chavel. 6 Cilt. New York: Shilo Publishing House, 1976.
- Pupko, R. Yaakov Y. H. (ed.). *Midrash Tanhuma*. çev. R. Avrohom Davis. 5 Cilt. New York: Eastern Book Press Inc., 2004.
- R. Eliezer b. Hyrkanos. *Pirke de-Rabbi Eliezer*. çev. Gerald Friedlander. New York: Hermon Press, 1970.
- Ramban. *Commentary on the Torah*. 5 Cilt. Brooklyn, New York: Judaica Press, 2010.
- Rashi. *Commentary on the Torah (Bereishis/Genesis)*. ed. R. Meir Zlotowitz - R. Nossan Scherman. 6 Cilt. New York: Mesorah Pub. Ltd., 1995.
- Sefer ha-Yashar*. çev. Edward B. M. Browne. New York: sefaria.org, 1876. [https://www.sefaria.org/Sefer_HaYashar_\(midrash\)%2C_Book_of_Genesis%2C_Vayera?ven=Sefer_haYashar,__trans._Edward_B.M._Browne,_New_York,_1876&cvhe=Sefer_HaYashar,_Livorno_1870&clang=bi](https://www.sefaria.org/Sefer_HaYashar_(midrash)%2C_Book_of_Genesis%2C_Vayera?ven=Sefer_haYashar,__trans._Edward_B.M._Browne,_New_York,_1876&cvhe=Sefer_HaYashar,_Livorno_1870&clang=bi)
- Kitab-ı Mukaddes*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1997.
- Kudüs Tabmudu*. Erişim 20 Ekim 2020. <https://www.sefaria.org/texts/Talmud/Yerushalmi>
- The Complete Hebrew Bible*. mechon-mamre.org. Erişim 14 Nisan 2022. <https://mechon-mamre.org/pt/pt0.htm>